

Tartu Ülikool
Humanitaarteaduste ja kunstide valdkond
Ajaloo ja arheoloogia instituut
Üldajaloo osakond

Kirke Piiskoppel

**Varajased prohvetid ja Iisraeli ning Juuda kuningriikide ühiskond 8.
sajandil e.m.a**

Bakalaureusetöö

Juhendaja: kaasprofessor Mait Kõiv

Tartu 2025

Sisukord

Sissejuhatus.....	3
1. Prohvetlus Vana-Lähis-Idas	7
2. Sotsiaalmajanduslik olukord Juuda ja Iisraeli kuningriikides	10
2.1 Stratifikatsioon ühiskonnas	11
2.2 Iisraeli linnad.....	12
2.3 Juuda linnad.....	14
2.4 Maapiirkonnad	15
2.5 Hauad	16
3. Prohvetiraamatute kujunemine Heebrea Piibli taustal.....	17
4. Prohvetite kirjakohtade analüüs.....	20
4.1 Prohvet Jesaja.....	20
4.2 Prohvet Miika.....	25
4.2 Prohvet Aamos	30
4.4 Prohvet Hoosea	35
5. Prohvetite kriitika ja Iisraeli ning Juuda ühiskond	37
Kokkuvõte.....	42
Kasutatud kirjandus ja allikad.....	44
Summary	50

Sissejuhatus

*Häda neile,
kes reastavad koja kõrvale koja
ja lisavad põllule põllu,
kuni enam ei jää üle paikagi,
vaid üksnes teie elate maal!¹*

Heebrea Piiblis prohvetite Jesaja, Miika, Aamose ja Hoosea nime all pärandunud raamatud maalivad pildi 8. sajandi e.m.a Iisraeli ja Juuda kuningriikidest kui ühiskonnast, kus valitsevad ebaõiglus ja ekspluateerimine. Neis kritiseeritakse mitmeid ühiskonna valupunkte – sotsiaalset ebaõiglust, korrupsiooni, mittetoimivat kohtusüsteemi, ekspluateerimist, ebamoraalsust, ebaausust ja eliidi pillavat elustiili. Tegemist oli murrangulise perioodiga iisraellitide ajaloos. Põhjapoolne Iisraeli kuningriik langes aastal 722 e.m.a Uus-Assüüria vallutuse tagajärjel ja assüürlaste sissetungi tabas ka Juuda kuningriik. Jesaja, Miika, Aamose ja Hoosea näol oli väidetavalt tegemist nelja kaasaegse mehega sel murrangulisel ajajärgul. Neist Jesaja tegutses pärimuse kohaselt Jeruusalemma õukonnas ja kuulutas juudalastele. Aamos ja Hoosea olid aga põhjariigi prohvetid, kes kuulutasid eeskätt Iisraelis.² Sarnaselt Jesajale, kuulutas Miika eelkõige Juudas.³

Käesoleva bakalaureusetöö eesmärk on analüüsida, kuidas suhestub prohvetite kriitika arheoloogiliste ja teiste kirjalike allikate põhjal rekonstrueeritava ühiskonnapildiga. Seeläbi püütakse määratleda, milliseid ühiskonnagruppe lugesid prohvetid rõhujateks ja milliseid rõhututeks. Selleks tuginetakse peamiselt Heebrea Piibli kõnealuste prohvetite – Jesaja, Miika, Aamos ja Hoosea – raamatute analüüsile ja võrreldakse selle tulemusi peamiselt arheoloogilisest leiumaterjalist ilmneva ühiskonnapildiga.

Piibli kasutamine ajalooallikana tekitab paratamatult küsimusi, sest tänapäeval peetakse seda eelkõige mitme religiooni pühakirjaks. Teisi kirjalikke allikaid aga peaaegu pole, mistõttu on 8. sajandi e.m.a Iisraeli ja Juuda ajaloo rekonstrueerimine äärmiselt keeruline. Seevastu leidub üksikuid tekstilisi allikaid naaberriikidest nagu Egiptus, Assüüria ja

¹ Js 5:8.

² Levin, Christoph 2013 *Vana Testament*, Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 58–61.

³ Schmid, Konrad 2012 „The Book of Twelve“ Gertz, Jan Christian, Berlejung, Angelika, Schmid, Konrad, Witte, Markus (toim.) teoses *T&T Clark Handbook of the Old Testament*, New York: T&T Clark International, 501.

Babüloonia, samuti on säilinud teatud hulk epigraafilisi leide (nt inskriptsioone). Ometi ei paku need ühiskonna kohta põhjalike ja kindlate järelduste tegemiseks piisavalt teavet.⁴

Prohvetiraamatute analüüsi puhul tuleb arvestada, et need on kirja pandud Heebrea Piibli koostajate poolt märksa hiljem väidetavate prohvetite eluajast. Piibli koostajad omistasid oma kaasaegseid usulisi ja ideoloogilisi arusaamu varasematele prohvetitele. Nende eesmärk oli vahendada Jumala sõnumit sellisel kujul, nagu see oli mõistetav nende endi ajas, mis ei pruukinud tingimata varasemate ajalooliste prohvetite seisukohtadega kooskõlas olla. Samas tuleb arvestada, et kirjutajate fookus oli ennekõike monoteismi idee rõhutamisel ja selle algupärasuse kinnitamisel, mistõttu võisid sotsiaalne kontekst ja kaasaegsete olude kirjeldamine tagaplaanile jääda. Siiski leidub prohvetiraamatutes kihistusi, mida peetakse 8. sajandi e.m.a. prohvetite autentseteks kuulutusteks. See viitab võimalusele, et osa tekstides väljendatud seisukohti – eriti neid, mis puudutavad ühiskondlikke ja sotsiaalseid olusid – võivad tõepoolest sellest varasemast ajajärgust pärineda.

Töö teema kõigi aspektide kohta on kasutada ulatuslik uurimistraditsioon. Martti Nissinen sünteesib oma põhjanevas teoses *Ancient Prophecy: Near Eastern, Biblical, and Greek Perspectives*⁵ Vana-Lähis-Ida prohvetluse fenomeni. Prohvetluse ja prohveti definitsiooni sõnastamiseks lähtutakse siin töös teerajaja Manfred Weipperti uurimusest.⁶ Reinhard G. Kratzi teoses *Prophets of Israel* antakse Piibli prohvetikuulutuste kirjanduslikust mitmekesisusest ning nendega seotud ajaloolistest probleemidest asjatundlik ja kergesti hoomatav sissevaade.⁷

Piibli prohvetiraamatute kohta on kirjutatud mitmeid kommentaare. Need on piibliteaduses teoloogilise sõnumi mõistmise põhiline vahend. Siin töös kasutatakse neid eelkõige tugitekstidena, mis hõlbustavad prohvetite kuulutuste mõistmist. Neis väljendatud uurimishoiakud erinevad teineteisest aga üsna suurel määral. Heebrea Piibli ajaloolise usaldusvääruse suhtes skeptilist koolkonda nimetatakse Piibli minimalistideks. Nende meelest ei leidu Heebrea Piiblis ajaloolist materjali, mida oleks võimalik seostada perioodiga enne Pärsia aega (6. sajand e.m.a). Minimalismi üheks esindajaks on kindlasti Niels Peter Lemche.⁸

⁴ Barkay, Gabriel 1992. „Iron Age II–III,” teoses Amnon Ben Tor (toim.) *The Archaeology of Ancient Israel*, New Haven: Yale University, 302.

⁵ Nissinen, Martti 2017 *Ancient Prophecy: Near Eastern, Biblical, and Greek Perspectives*, Oxford: Oxford University Press.

⁶ Weippert, Manfred 2014 *Götterwort in Menschenmund: Studien zur Prophetie in Assyrien, Israel und Juda*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

⁷ Kratz, Reinhard G. 2015 *The Prophets of Israel*, Winona Lake: Eisenbrauns.

⁸ Nt Lemche, Niels Peter 2008 *The Old Testament Between Theology and History: A Critical Survey*, Louisville: Westminster John Knox Press.

Seevastu peavad Piibli maksimalistid Heebrea Piibli tekste (eriti ajaloonarratiive) usaldusväärseteks seni, kuni pole tõestatud vastupidist. Näiteks võib tuua Kenneth Anderson Kitcheni teose *On the Reliability of the Old Testament*.⁹ Siin töös on püütud vältida kummassegi äärmusesse langemist ja leida kesktee nende vahel.

Käesolevas töös on prohvetiraamatute tõlgendamisel suureks abiks olnud James Luther Mays'i Miika¹⁰ ja Aamose¹¹ kommentaarid. Olulisel määral on toetunud piibliteaduste korüfee Hans Walter Wolffi kommentaaridele Miika, Aamose, ja Hoosea kohta.¹² Prohvet Jesaja kirjakohtade analüüsimiseks on autor kasutanud suures osas Otto Kaiseri ja H. G. M. Williamsoni töid.¹³

Töö arheoloogilise konteksti mõistmiseks on toetunud Avraham Fausti 2012. aastal ilmunud monograafiale *The Archaeology of Israelite Society in Iron Age II*. Seda võib pidada üheks esimestest põhjapaneevatest Iisraeli ja Juuda ühiskonda 8.–7. sajandil e.m.a arheoloogilise leiumaterjali põhjal käsitlevatest uurimustest.¹⁴ Samuti väärib märkimist William G. Deveri *Beyond the Texts*, milles antakse arheoloogiline taust Heebrea Piiblis kajastatud sündmustele pronksiaja lõpust Juuda langemiseni 586. aastal e.m.a.¹⁵

Antud tööga sama eesmärgilist uurimust autor ei leidnud. D. N. Premnathi uurimus¹⁶ 8. sajandi e.m.a prohvetitest ja ühiskonnast keskendub sotsioloogilisele uurimusele ja ei kasuta sealjuures niivõrd arheoloogilist materjali.

Töö on jagatud viide peatükki. Esimeses peatükis antakse ülevaade prohvetluse fenomenist Vana-Lähis-Idas laiemalt, demonstreerimaks selle olemust ühiskondades väljaspool Iisraeli ja Juudat ning leitakse ühisosi ja erinevusi Heebrea Piibli prohvetitega. Teises peatükis kirjeldatakse Iisraeli ja Juuda kuningriigi riikluse ja sotsiaalse struktuuri olemust arheoloogilise materjali põhjal. Samuti osutatakse Iisraeli ja Juuda sotsiaalsele stratifikatsioonile, tuues näiteks ehitiste ja elamuhoonete erinevusi vastavalt ühiskonnaklassile. Kolmas peatükk teeb

⁹ Kitchen, Kenneth Anderson, 2003 *On the Reliability of the Old Testament*, Grand Rapids: William B. Eerdmans Publishing Group.

¹⁰ Mays, James Luther 1976 *Micah: A Commentary*, London: SCM Press.

¹¹ Mays, James Luther 1969 *Amos: A Commentary*, Philadelphia: Westminster Press.

¹² Wolff, Hans Walter 1990 *Micah. A Commentary*, Minneapolis: Augsburg. Wolff, Hans Walter 1977 *Joel and Amos: A Commentary on the Books of the Prophets Joel and Amos*, Philadelphia: Fortress Press. Wolff, Hans Walter 1986 *Hosea: A Commentary on the Book of the Prophet Hosea*, Philadelphia: Fortress Press.

¹³ Kaiser, Otto 1983 *Isaiah 1–12*, Philadelphia: The Westminster Press. Williamson, H. G. M. 2014 *A Critical and Exegetical Commentary on Isaiah 1–5*, London: Bloomsbury.

¹⁴ Faust, Avraham 2012 *The Archaeology of Israelite Society in Iron Age II*, Winona Lake: Eisenbrauns.

¹⁵ Dever, William G. 2017 *Beyond the Texts: An Archaeological Portrait of Ancient Israel and Judah*, Atlanta: SBL Press.

¹⁶ Premnath, D. N. 2003 *Eighth Century Prophets: A Social Analysis*, St. Louis: Chalice Press.

sissevaate prohvetiraamatute kujunemisloosse Heebrea Piibli kujunemise taustal ning antakse lühike ülevaade nelja käsitletava prohvetiraamatu uurimisloost. Neljas peatükk on pühendatud prohvetite sotsiaalse kriitika kirjakohtade analüüsile, kus toetatakse kommentaaridele ja seletatakse lahti kirjakohtade ideid. Viiendas seotakse eelnevas peatükis analüüsitud kirjakohtadest saadud info kokku arheoloogilise materjaliga ja püütakse leida vastus küsimusele, kas arheoloogilise materjali põhjal on võimalik tuvastada prohvetite nimetatud kurnajad ja kurnatavad.

Töös ei kasutata terminit „Vana Testament“, mis akadeemilises kontekstis eeldab enda kõrvale ka Uut Testamenti, mida aga siin töös puudutatud ei ole. Kasutatud on läbivalt terminit „Heebrea Piibel“.

1. Prohvetlus Vana-Lähis-Idas

Prohvetlus ei olnud omane üksnes Iisraeli ja Juuda kuningriikidele. Jumalateltsaadud sõnumite kuulutamine oli laialt levinud kogu Vana-Lähis-Idas. Mõiste “prohvet” tuleb kreekakeelsest sõnast *prophētēs*, mis otsetõlkes tähendab “kedagi, kes teavitab ja kuulutab midagi.”¹⁷ Kõige levinum prohvetit tähistav termin heebrea keeles on נָבִיא [*nābī*], mis viitab ekstaasis olekus inimesele, kes võib muuhulgas ka ennustada.¹⁸ John F. A. Sawyer seejuures eristab Heebrea Piibli prohveteid ennustajatest, posijatest kui ka surnumanajatest.¹⁹ Martti Nissineni järgi on prohvetlus erinev üldisest ennustamisest ning eelkõige tähendab see jumalalt antud sõnumite edastamist inimeste tasandile. See tähendab, et prohvetid ei kasuta süstemaatilisi praktikaid ettekuulutuste tegemiseks (nt haruspeks ehk loomade sisikonna põhjal ennustamine), vaid nemad isikutena ongi konkreetselt jumalate sõnumite edastajad. Ehk siis prohvetlik kuulutus peab endas sisaldama sõnumi jumalikku saatjat, sõnumit, inimlikku edastajat ja sõnumi vastuvõtjaid.²⁰ Üldistades võib aga väita, et kõik, kes tegelevad prohvetlusega (olenemata praktikatest), on jumaliku vahendajad inimeste seas.²¹

Manfred Weippert näeb Piibli prohvetlust osana kogu Vana-Lähis-Ida prohvetluse traditsioonist. Mari kuningriigi paleest 18. sajandist e.m.a on leitud tuhandeid tahvleid, mille seas oli ka märkimisväärne hulk ennustamist käsitlevaid dokumente, sealhulgas kuningate ja ennustajate vaheline kirjavahetus, teated erinevate unenägude, oraaklite ja pahaendeliste sündmuste kohta.²² Piibli prohvetite tekstide kõrval suurim prohvetlik tekstikorpus pärineb Uus-Assüüria arhiividest. Ninivest leitud kirjatahvliste hulgas oli nii astroloogilisi teateid, oraaklitele tehtud päringuid kui ka prohvetlike ettekuulutusi, mis sisaldavad endas inimese läbi vahendatud jumalate sõnumeid.²³ Üks oluline erinevus Heebrea Piibli prohvetite tekstide ja muu Vana-Lähis-Ida prohvetluse materjali vahel seisneb Lähis-Ida tõendite kaasaegsuses.²⁴ Sealsed

¹⁷ Soggin, J. Alberto 1989 *Introduction to the Old Testament*, Louisville: Westminster John Knox Press, 237.

¹⁸ Huffmon, Herbert B. 2000 „A Company of Prophets: Mari, Assyria, Israel,” teoses Martti Nissinen (toim.), *Prophecy in its Ancient Near Eastern Context: Mesopotamian, Biblical, and Arabian Perspectives*, Atlanta: Society of Biblical Literature, 65.

¹⁹ Sawyer, John F. A. 1993 *Prophecy and the Biblical Prophets*, New York: Oxford University Press, 1993, 1.

²⁰ Nissinen, Martti 2003 *Prophecy and Prophecy in the Ancient Near East*, Leiden: Brill, 1–2.

²¹ Petersen, David L. 2000 „Defining Prophecy and Prophetic Literature,” teoses Martti Nissinen (toim.), *Prophecy in its Ancient Near Eastern Context: Mesopotamian, Biblical, and Arabian Perspectives*, Atlanta: Society of Biblical Literature, 37.

²² Nissinen, 2003, 13.

²³ *Ibid.*, 97.

²⁴ Huffmon, 2000, 63.

dokumendid, mis on tänaseni säilinud, on originaaldokumendid. Heebrea Piiblis kirjas olevad kuulutused on seevastu meieni jõudnud pika piibliloo traditsiooni tulemusel.²⁵

Vaatamata erinevatele regionaalsetele kontekstidele võib kokkuvõtvalt öelda, et Mari kuningriigi, Uus-Assüüria ja Heebrea Piibli prohvetid edastasid jumalikke sõnumeid (tihti kolmandatele osapooltele) olles vahendajad, kes ammutasid inspiratsiooni unenägudest ja ekstaasist, edastasid sõnumeid soovimatult, andsid nii kindlustunnet kui ka hoiatusi. Kõik eelmainitud tegevused ei kehtinud iga piirkonna prohvete puhul, vaid prohvete meetodid ja praktikad olenesid nende kogukonna kontekstist ja vajadustest.²⁶ Seejuures võis prohvete tegevus ja väljendusviis olla väga erinev. Weipperti definitsiooni järgi on prohvet keegi, kes läbi kognitiivse kogemuse (nt nägemus, audiovisuaalne ilmutus või unenägu) saab jumalalt või jumalaltelt ilmutuse ning ta on teadlik, et tal on kohustus saadud sõnum edasi anda kolmandatele isikutele, kes on sõnumi tegelikud adressaadid. Sõnumit võib prohvet edastada nii verbaalselt (prohvetlik kõne) kui ka mitteverbaalselt (sümboolsed tegevused).²⁷ Niisamuti leiab Heebrea Piiblist mitmesugust prohvettust. Näiteks on Esimese Saamueli raamatu peatükis 9:9 kirjeldatud nägijat, kes tegeleb ilmutuslike tegevustega:

9. Muiste ütles Iisraelis igäüks nõnda, kui ta läks Jumalat küsitlema: „Tulge, lähme nägija juurde!” Sest keda nüüd hüütakse prohvetiks, hüüti muiste nägijaks.

Samuti on näiteid Taaniel raamatust, kus Taaniel nägi unes nägemusi.²⁸

1. Paabeli kuninga Belsassari esimesel aastal nägi Taaniel voodis olles und ja nägemusi oma peas. Siis ta kirjutas unenäo üles, tegi selle sisust kokkuvõtte.

Prohvetlikku kõnet, leiab näiteks käesolevas töös ühe uuritava prohvete kirjakohtadest – Jesaja raamatust.²⁹

9. Ja tema ütles: „Mine ja ütle sellele rahvale:

²⁵ Kratz, 2015, 29.

²⁶ Huffmon, 2000, 47–48.

²⁷ Weippert, 2014, 231–232.

²⁸ Tn 7:1.

²⁹ Js 6:9–10.

Kuuldes kuulete ega mõista;
nähes näete ega taip!
10. Tee tuimaks selle rahva süda
ja tee raskeks ta kõrvad
ning sule ta silmad,
et ta oma silmadega ei näeks
ja kõrvadega ei kuuleks,
oma südamega ei mõistaks
ja ei pöörduks ega paraneks!”

Prohvetite roll Vana-Lähis-Ida ühiskondades oli mitmekesine. Nad ei olnud ühiskonnast eraldatud, vaid etendasid selles aktiivset ja kujundavat rolli. Weipperti ja Nissineni definitsioonide järgi ei saa prohvet eksisteerida ilma teda ümbritseva ühiskonnata. Näiteks Mesopotaamia ennustajad kuulusid tsentraalse võimu juurde ning aitasid kaasa ühiskonnaelu korraldamisele. Nad kuulusid eraldi gildidesse ning enne ennustamise praktiseerimist, pidid nad pikalt oma oskusi harjutama. Kuningad toetasid ennustajaid, sest kuningakojal oli vaja, et ennustajad aitaksid neil vastu võtta nii poliitilisi, religioosseid kui ka sotsiaalseid otsuseid. Seega võib julgelt väita, et ennustajad olid üliolulised riigi funktsioneerimise vaates.³⁰ Reinhard G. Kratz nimetab prohvetlust Vana-Lähis-Idas poliitiliseks tööriistaks, et läbi viia valitseja propagandat, mis säilitaks olevat korda. Teisisõnu prohvetite kuulutused käisid kuninga ja kuningakoja kohta, mitte tavainimeste. Eriti Assüürias oli prohvetlus kuningliku võimu sanktsioneerija.³¹

Iisraelis ja Juudas võisid prohvetid tegutseda gruppides, näiteks kohalike pühapaikade juures, või ka iseseisvalt.³² Selle näitena saab tuua Esimese Kuningate raamatu 22. peatüki, kus Iisraeli kuningas Ahab kutsub kokku ligi 400 prohvetit, et küsida neilt nõu sõttamineku osas.³³ Seda võib pidada sarnaseks eelmainitud prohvetite gildidega. Samuti oli üksikuid prohveteid, kes ei kuulutanud teistega koos, näiteks nagu juudalane Aamos, kes ei olnud seotud prohveti gildidega. Iseseisvalt tegutsevate prohvetitega võis konsulteerida, aga nad võisid kuulutada ka spontaanselt ilma, et keegi nende käest midagi uuriks.³⁴

³⁰ Wilson, Robert R. 1980 *Prophecy and Society in Ancient Israel*, Philadelphia: Fortress Press, 97.

³¹ Kratz, 2015, 15.

³² *Ibid.*, 20.

³³ 1 Kn 22:6.

³⁴ Kratz, 2015, 20.

2. Sotsiaalmajanduslik olukord Juuda ja Iisraeli kuningriikides

Hiljemalt alates 9. sajandist e.m.a eksisteerisid kaks iseseisvat kuningriiki – Iisrael ja Juuda.³⁵ Iisrael asus põhja pool, mistõttu nimetatakse seda ka põhja kuningriigiks ja Juudat nimetatakse lõuna kuningriigiks. Piiblivälistest allikatest on üks varasemaid Iisraeli kuningriigi mainimisi Moabi kuninga Meša raidkiri, mis pärineb umbes aastast 830 e.m.a. Selles tekstis viidatakse Iisraeli kuningale Omrile, nimetades teda Iisraeli kuningaks.³⁶ Tel-Danist leitud Aramea kuninga raidkiri on tõenäoliselt pärit 9. sajandist e.m.a. Tegemist on kõige varasema piiblivälise allikaga, mis mainib Taaveti dünastiat.³⁷ 8. sajandil e.m.a tugevnes Uus-Assüüria võim, ning 722. aastal e.m.a langes Iisraeli riik Uus-Assüüria vallutuste tõttu. Juuda püsis enamvähem iseseisvana 586. aastani e.m.a, mil see vallutati Uus-Babüloonia poolt. Sellega kaasnes templi hävitamine ja osa rahvastiku küüditamine Mesopotaamiasse. Algas iisraeliitide niinimetatud eksiili ajastu.

Nii Iisrael kui ka Juuda olid agraarsed ühiskonnad. Enamik elanikest elas, kas väiksemates asulates, küldes või taludes.³⁸ 8. sajandi e.m.a esimene pool oli nii Iisraeli kui ka Juuda kuningriigile õitsengu periood. Tegemist oli demograafilise ja majandusliku tipuga enne Uus-Assüüria vallutusi. Iisraeli rahvaarvuks on hinnatud umbes 350 000 ja Juuda omaks ligikaudu 100 000 inimest.³⁹ Majanduslikust heaolust annab märku näiteks oliiviõli tootmine, mille järgi on arheoloogiliselt leitud palju. On leitud, et just 8. sajandil e.m.a on aina enam näha märke lisaväärtuse tootmisest majanduses.⁴⁰

Iisraeli ja Juuda kuningriikides paiknes asustus nii linnades kui ka maapiirkondades. Juuda riigi linnade hierarhias oli esimesel kohal pealinn Jeruusalemm, mis oli riigi kontekstis väga suur linn. Tähtsamad regionaalsed keskused olid Laakiš, Tel 'Eton ja Beer-Seba, millele lisandusid mitmed väiksemad perifeersemaid linnad ja külad.⁴¹ Linnad võisid olla kindlustatud

³⁵ Dever, 2017, 460.

³⁶ Heltzer, Michael 2005 „Moabi kuninga Meša raidkiri“ Annus, Amar (toim.) *Muinasaja kirjanduse antoloogia*, Tallinn: Varrak, 275.

³⁷ Heltzer, Michael 2005 „Raidkirjad Vana-Juudast ja Iisraelist“ Annus, Amar (toim.) *Muinasaja kirjanduse antoloogia*, Tallinn: Varrak, 285.

³⁸ Dever, 2017, 399.

³⁹ Broshi, Magen, Finkelstein, Israel 1992 „The Population of Palestine in Iron Age II“, *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 287, 54.

⁴⁰ Faust, 2018, 186.

⁴¹ *Ibid.*, 182.

linnamüüri, seal oli olemas veevarustussüsteem, suured avalikud hooned ja elamurajoonid.⁴² Iisraeli pealinn Samaaria ja Jeruusalemm olid mõlemad umbes sama suured (ca 60 ha), kuid on oluline täheldada, et Iisrael ja Juuda ei olnud võrdsel tasemel riigid. Iisraeli peetakse enam arenenud agraarriigiks võrreldes lihtsamakoelisema agraarriigi Juudaga.⁴³

Mõlemas riigis oli rajatud kaitseehitisi. Väljakaevamiste tulemusena on leitud mitmeid kindlustusi Juuda kuningriigi piirides, mis annavad märku sõjalisest võimekusest. Tõenäoliselt olid kindlustustel ka avalik funktsioon, neid kasutati kuningakoja hoonetena ja nad pakkusid kaitset väiksematele küladele ning taludele. Avraham Fausti järgi viitavad kindlustatud ehitised eelkõige kuningriigi kontrollile pealinnast kaugemale jäävate piirkondade üle.⁴⁴

2.1 Stratifikatsioon ühiskonnas

Mõlemas riigis on nähtav selge sotsiaalne stratifikatsioon, mille uurimiseks kasutavad arheoloogid üldiselt kolme infokogumit: elamurajoonide hoonestus, hauad ja esemed.⁴⁵ Iisraeli ja Juuda puhul näitab sotsiaalset kihistust elamupiirkondade maa-ala ja ehituskvaliteet ning ka erinevate linnaosade olemasolu.⁴⁶

Iisraeli ja Juuda riikide puhul saab rääkida iseloomulikust neljatoalisest majast.⁴⁷ Tüüpiline neljatoaline maja oli pikk hoone, mis koosnes neljast põhilisest ruumist esimesel korrusel.⁴⁸ Sisuliselt on tegemist sisehooviga, kuhu kummalegi küljele olid ehitatud samasugused ruumid. Ruume eraldasid seinad või kivisambad. William G. Dever lisab, et kivisambad võisid olla selleks, et toetada katust või võimalikku teist korrust.⁴⁹ Majad ehitati praktilisust silmas pidades, see tähendab, et maja hoovis oli võimalik tegeleda põllumajandussaaduste tootmisega ja käsitööga. Neljatoalised majad ehitati mudatellistest, mis

⁴² Itach, Gilad 2018 „The Kingdom of Israel in the Eighth Century: From a Regional Power to Assyrian Provinces” teoses Zev I. Farber, Jacob L. Wright (toim.), *Archaeology and History of Eighth-Century Judah*, Atlanta: SBL Press, 60.

⁴³ Faust, 2018, 184.

⁴⁴ *Ibid.*, 185.

⁴⁵ Sotsiaalse stratifikatsiooni tuvastamise kohta arheoloogias lähemalt vt: Smith, Michael E. 1987 „Household Possessions and Wealth in Agrarian States: Implications for Archaeology,” *Journal of Anthropological Archaeology* 6, 301.

⁴⁶ Faust, 2012, 114.

⁴⁷ Dever, 2017, 465. Deveri järgi oleks täpsem nimetada seda samba ja sisehooviga majaks (ingl k *pillar-courtyard house*), aga parema tõlke puudumisel eesti keeles ja teksti lugemise sujuvuse kasutab autor edaspidi töös ainult terminit „neljatoaline maja.”

⁴⁸ Faust, 2012, 213.

⁴⁹ Dever, 2017, 465.

olid laotud kivist vundamendile.⁵⁰ Majade väljakaevamistel on leitud kivitreppe, mis omakorda vihjab teise korruse olemasolule.⁵¹ Faust analüüsib maju ehituskvaliteedi, seinade jagamise ja elamurajoonide suuruse järgi. Ta leiab, et neljatoaline maja oli 8. sajandil e.m.a kõige levinum elamutüüp Iisraeli ja Juuda aladel. Neid on leitud nii linnadest kui ka küladest ja perifeersematest piirkondadest.⁵²

Faust leiab, et mida linnastunum oli koht, seda rohkem on näha ühiskonnas rikaste osakaalu, mida omakorda iseloomustab hoonestus. Tema hinnangul eksisteeris nii Iisraelis kui ka Juudas kolm ühiskonnaklassi. Suuremates linnades, nagu Jeruusalemm (Juuda) ja Haasor (Iisrael), on kõik kolm kihti esindatud. Seevastu väiksemates asulates on näha ainult ühiskonna alamklass ja ladvik.⁵³ Võib öelda, et Juuda puhul saab seevastu rääkida üldjoontes kahest kihist (v.a eelnevalt mainitud Jeruusalemm), mis koosnes valdavalt niiöelda tavainimestest ja ainult minimaalse osa moodustas ülirikas kõrgklass.⁵⁴

Avalikud suurehitised viitavad tsentraliseeritud keskvõimule. Suured ehitised või süsteemid nõudsid masstöö koordineerimist ja kontrollimist, mille jaoks oli vaja tsentraliseeritud juhtimist. Enamikes linnades nii Juudas kui ka Iisraelis on leitud erinevat tüüpi avalikke hooned, näiteks linnade müüre ja väravaid, veevarustussüsteeme, laohooned, valitsejate residentse ja kindlusi. Nende ehitiste kvaliteet, üldine suursugusus ja geograafiline asukoht vihjab, et tegemist oli tsentraalselt korraldatud ehitusprojektidega, mitte kohalike kogukondade omaalgatusega. Pole kahtlust, et need suured hooned ehitati ühiskonna madalamate kihtide esindajate – päevatöölise, sunnitöölise ja orjade – poolt, samas kui nende vilju nautisid ühiskonna ülemkihid, kes kas elasid neis hoones või said neist muud kasu.⁵⁵

2.2 Iisraeli linnad

Iisraeli kuningriigi linnade ja suurte asulate puhul on näha mitmeid sarnaseid jooni, mis puudutab ühiskonna kihistumist. Linnad olid kaitstud müüriga, linnamüüri paksus varieerus. Avalike hoonete sekka kuulusid laohooned, administratiivkeskused, kasarmud, kaitsetornid ja kuninglik palee.

⁵⁰ Dever, 2017, 467.

⁵¹ Faust, 2012, 215.

⁵² *Ibid.*, 215.

⁵³ *Ibid.*, 115.

⁵⁴ *Ibid.*, 116.

⁵⁵ *Ibid.*, 192.

Pealinnast Samaariast välja kaevatud kuninglik palee oli tehtud kantkivist ja kaunistatud peenete kapiitlitega. Paleest on leitud umbes 500 tükki elevandiluust nikerdusi.⁵⁶ Residentsi mõõtmed oli 89 m x 178 m, mis oma suuruselt oli võrdne väiksema maapiirkonna asulaga.⁵⁷ Teistest põhja kuningriigi linnadest on välja kaevatud mitmeid avalikke hooneid ja ehitisi. Näiteks võib tuua laohooned, tallid, kasarmud, kaitsetornid, ametnike residentsid ja muudki administratiivtegevusega seotud keskused. Samuti on arheoloogid suurtest asulatest leidnud irrigatsioonisüsteeme.⁵⁸ On oletatud, et tõenäoliselt elasid sellistes linnades kohalikud valitsejad, kes juhtisid kohalikul tasemel ning seetõttu oli tegemist ka kindlustatud asulaga.⁵⁹

Israeli kuningriigi 8. sajandi e.m.a linnade ülesehitusest on leitud mitmeid jälgi. Müüri sees oli linna ala ära jagatud vastavalt jõukuse tasemele – selgelt ilmnevad erinevused elamurajoonide majade ehituse kvaliteedis, suuruses ja asukohas. Suur osa elamutest järgivad tüüpilist iisraellitide nelja-toa maja plaani või selle alatüüpi – kolmetoalist maja. Faust hindab elamuid nende ehituskvaliteedi, suuruse ja jagatud seinadejärgi. Seinte jagamine näitab säästlikkust ehk ühe seina jagamine säästab raha ja ruumi. Jõukamad üldjuhul ei kasutanud seinte jagamist.⁶⁰ Näiteks on Haasorist linna keskelt välja kaevatud kahekorruseline hea ehituskvaliteediga elamu, mille esimese korruse pindala on 160 m² ja see ei jaga seinu teiste hoonetega. Teisisõnu tegemist on elumajaga, kus tõenäoliselt elas jõukas perekond.⁶¹ Linna tsitadelli lähedusest on välja kaevatud 100 ja 120 m² suuruseid maju, millel pole jagatud seinu. Teisalt oli samas asulas korrapäratu planeeringuga elumajade piirkondi, kus majad ei järgi neljatoalise maja plaani ja mille pindala jääb 40–55 m² vahele. Need olid tihedalt üksteisega kokku ehitatud. On järeldatud, et selles linnaosas resideerusid linna sotsiaalmajanduslikult halvemal järjel olevad elanikud. Oma tasemelt nende kahe äärmuse vahele jäävad võimalikud ametnike hooned, mis asetsesid näiteks irrigatsioonisüsteemide või muude administratiivhoonete vahetus läheduses. Sellest võib järeldada, et tegemist oli pigem madalama positsiooniga ametnike elukohtadega, kelle töö hõlmas näiteks eelmainitud süsteemide manageerimist.⁶²

⁵⁶ Barkay, 1992, 320.

⁵⁷ Mazar, Amihai 1992 *Archaeology of the Land of the Bible 10,000–586 B.C.E.*, New York: Doubleday, 411.

⁵⁸ Faust, 2012, 46–58.

⁵⁹ *Ibid.*, 68.

⁶⁰ *Ibid.*, 42.

⁶¹ *Ibid.*, 47.

⁶² *Ibid.*, 51–53.

Kuigi väljakaevamiste maht on olenevalt asulatest erinev, on ka väiksematest asulatest leitud nii neljatoalisi maju kui ka selle alatüüpe. Samuti on võimalik eristada linnaosasid vastavalt elanike jõukusele.

2.3 Juuda linnad

Juuda kuningriigi pealinna Jeruusalemma puhul on peaaegu kogu informatsioon, mis kuningliku palee, avalike hoonete ja templi kohta teada, pärit Piiblist. Arheoloogilisi tõendeid neist pole meieni säilinud. Eranditeks on irrigatsioonisüsteem ja linnamüür, mida on tuvastatud kahesaja meetri jagu.⁶³ Samuti on säilinud Siiloo tunneli raidkiri, mida dateeritakse 8. sajandi e.m.a lõppu kuningas Hiskija aega.⁶⁴ Tegemist on Gihoni ojast vee Jeruusalemma toova tunneli ehituse kirjeldusega. Tunnel oli ligi saja meetri pikkune.⁶⁵ Ka teiste Juuda suuremate linnade kohta on vähem informatsiooni kui samaväärsete linnade puhul Iisraelis. Mitmetest asulatest on tuvastatud irrigatsioonisüsteeme, jäänuseid linnamüürist ja linnavärvast. Üksikuid avalikke ehitisi, nagu näiteks laohooneid, tallisid ja ametnike residentse on väljakaevamiste käigus leitud.⁶⁶ Näiteks on Laakišest leitud palee-kindlus, mis tõenäoliselt oli kohaliku valitseja residents.⁶⁷

Jerusalemmast on hooneid välja kaevatud vähem kui teistest Juuda linnadest. Siiski on leitud elamukvartaleid, mis jäid linnamüüri sisse.⁶⁸ See-eest on Mizpah linnaks peetud väljakaevamistel leitud üle 70 erineva hoone varemeid. Jeffrey R. Zorn tuletas nende hoonete analüüsist vastavalt pindalale kolm maja kategooriat. Kõige väiksemad majad jäid 53–54 m² vahele, keskmised majad 70–79 m² ja suuremad olid üle 100 m². Kolme kategooria põhjal arvatakse, et asulas esines seega ka kolm ühiskonnaklassi. Samas leiab Zorn, et liiga ennatlik oleks grupeerida neid kolme eri ühiskonnaklassina. Pigem võib leida sealt ühe ühiskonnaklassi erinevaid rikkuse astmeid.⁶⁹ Samuti tuli väljakaevamistel ilmsiks, et enamus suuri neljatoalisi maju leiti linna äärealadelt, mitte linna keskelt. See on erinev teistest linnadest (ka Iisraeli

⁶³ Faust, 2012, 70.

⁶⁴ Valitses ca 723–695 e.m.a

⁶⁵ Annus, Amar (toim.) 2005 *Muinasaja kirjanduse antoloogia*, Tallinn: Varrak, 286. Samuti leiab samalt leheküljelt raidkirja eestikeelse tõlke.

⁶⁶ Faust, 2012, 73–88.

⁶⁷ Ussishkin, David 1993 „Lachish“ teoses Ephraim Stein (toim.) *The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land, Volume 3*, 906.

⁶⁸ Faust, 2012, 70.

⁶⁹ Zorn, Jeffrey R. 1993 *Tell en-Nasbeh: A Re-evaluation of the Architecture and Stratigraphy of the Early Bronze Age, Iron Age and Later Periods*, avaldamata pHD väitekirj, California Ülikool, 154.

puhul), kust kõige suuremad majad ja seejuures ka jõukam ühiskonnaklass resideerus linna keskel. Seda on põhjendatud kohalike oludega, sh topograafia ja varasemate linnamüüride puudumine, mis andis võimaluse ehitada oma maja asula äärealadele.⁷⁰

Juuda teise kõige tähtsama linna Laakiše puhul on raske teha konkreetseid järeldusi sotsiaalsete klasside kohta. Laakišest on välja kaevatud üpris vähe elamuid. Need majad, mis on analüüsitud, on ebamäärase planeeringuga ja suurusega. Seega on arvatud, et tegemist oli madalama sotsiaalse taustaga inimeste elamurajoon, kus jõukuse varieeruvust võib vaadelda ühe ühiskonnaklassi raames. Lisaks, kuna peale üksikute suurte hoonete pole midagi muud Laakišest välja kaevatud, on raske teha põhjanevaid järeldusi jõukate ja vaeste vahekorra osas.⁷¹

2.4 Maapiirkonnad

Juuda ja Iisraeli kontekstis võib külade puhul rääkida sarnastest tunnusjoontest: need paiknesid tavaliselt künka otsas või nõlval, olid ümbritsetud piirdemüüri, majad järgisid neljatoa planeeringut ning elanike põhitegevuseks oli põllumajandus, eelkõige oliiviõli ja veini tootmine.⁷² Oliiviõli tootmise näiteks võib tuua ühe küla, kust on avastatud õlipress, mille juurde kuulus ka pressimisala, kogumisala ja kivisse tehtud süvend, kus vilju purustati.⁷³ Sarnaselt on Jeruusalemma lähedal asuvast külast leitud 33 põllumajandusseadet, vee tsistern ja karjäär. Samuti on nende seadmete arvu järgi eeldatud, et seal toodeti vajatust enam.⁷⁴ Ka teistest ja väiksematest küladest on peale elamumajade leitud vee tsisterne, seadmeid ja kunstlikke terrasspõlde.⁷⁵

Iisraeli kuningriigist on tuvastatud kaevamiste ja leirete abil perifeersed külad, mille suurused ulatuvad 6–10 hektarini. Nendest on omakorda leitud mitmeid neljatoalisi maju, mis on küllaltki suured võrreldes linnade omadega, 110–300 m². Kõige suuremad on üksikud talukompleksid ja väiksemad on külades piirdemüüri sisse jäävad elanike majad.⁷⁶

Juuda kuningriigist on avastatud mitmeid üksikuid talukomplekse, mille suurus jääb 120–165 m² vahele. See ei pruugi vihjata elanike rikkusele, vaid pigem talu majandamiseks

⁷⁰ Faust, 2012, 74–77.

⁷¹ Faust, 2012, 78–80.

⁷² *Ibid.*, 130.

⁷³ *Ibid.*, 132.

⁷⁴ *Ibid.*, 137–138.

⁷⁵ *Ibid.*, 141–145.

⁷⁶ Dever, 2017, 442.

vajalikule inimeste hulgale. Nendes võis elada pere mitme põlvkonna esindajad, samuti sulased. Seevastu linnades oli põhiliseks pereüksuseks tuumik perekond – vanemad ja lapsed. Maapiirkondade elanikke nähakse pigem majanduslikus kontekstis homogeensemata ja egalitaarsemana kui linnades.⁷⁷ Samas on oluline täheldada, et põhjapanevamaks analüüsiks on külasid liiga vähe välja kaevatud.⁷⁸

2.5 Hauad

Sotsiaalne kihistus väljendub haudade puhul mitmes aspektis – haudade tüüp, kaunistuste olemasolu, kaasapandud esemed surnutele ja surnute arv. Sotsiaalmajanduslikud erinevused paistavad eriti silma Juudas. Jeruusalemma ja Laakiše matmispaiku saab kategoriseerida vastavalt suurusele. Nii esinesid seal suurejoonelised üksikud hauad ja rikkalikud perekonnahauad, lihtsakoelisemad perekonnahauad, kui ka lihtsad üksikute inimeste matmispaigad.⁷⁹ Juuda kuningriigi puhul tuleb eraldi vaadata Jeruusalemma koos teiste suuremate linnade ja muud äärealadega. Saab rääkida kivisse uuristatud haudadest, kuhu paigutati surnukeha. Oodati kuni surnukeha oli lagunenu, mis järel koguti surnu luud kokku ja liigutati haa teise osasse, et oleks võimalik mätta uus surnukeha. Üldiselt maeti perekonnaliikmed üheskoos üle mitme põlvkonna.

Jerusalemma lähedalt asulast on leitud jälgi suursugustest haudadest, mida peetakse tähtsamate ametnike omadeks. Saab eristada kuut erinevat hauatüüpi. Nendeks on eelmainitud kõrgete ametnike hauad, mis on ka kõige grandioossemad, järgmisena suursugused perekonnahauad (jõukate perede omad), lihtsad perekonnahauad ja vaeste perekondade hauad. Ühiskonna kõige vaesemad liikmed maeti tõenäoliselt lihtsatesse kaevikhaudadesse.⁸⁰ Sotsiaalne ebavõrdsus peegeldub ka haudade kaunistustes. Rohkem kaunistatud haudu leiab suurematest linnadest ja Jeruusalemmast. Perifeersemates kohtades peegeldub sarnane matmisviis, aga hauad olid kaunistuste poolest tagasihoidlikumad.⁸¹ Matmiskombestiku juurde kuulusid mitmed kingitused, näiteks tõrvikud, erinevad anumad, ehted, relvad ja muud saviesemed.⁸²

⁷⁷ Dever, 2017, 470–475.

⁷⁸ *Ibid.*, 399.

⁷⁹ Faust, 2012, 115.

⁸⁰ *Ibid.*, 71–72.

⁸¹ Barkay, 1992, 359.

⁸² *Ibid.*, 359.

3. Prohvetiraamatute kujunemine Heebrea Piibli taustal

Kõigepealt tuleb nimetada üht kesket asjaolu seoses käesolevas töös käsitletavate prohvetiraamatute osas: ei Jesaja, Hoosea, Aamos ega Miika ole ise füüsiliselt kirjutanud nende nime all meieni jõudnud raamatuid. Kogu tänapäevani säilinud ja kanoniseeritud tekst on koostatud märkimisväärselt hiljem kui need prohvetid ajalooliselt tegutsesid. Selle teema avamiseks on kõigepealt oluline mõista Heebrea Piibli kujunemislugu.

Heebrea Piibel, mille raames on prohvetite tekstid meieni jõudnud, on koostatud mitmesaja aasta vältel erinevate (professionaalsete) kirjutajate poolt.⁸³ Selle teke sai suures plaanis alguse pärast Juuda kuningriigi langemist 586. aastal e.m.a, kuigi mõned osad võivad pärineda ka varasemast ajast. Uus-Babüloonia vallutusega kaasnes templi hävitamine ja osa rahvastiku küüditamine. Algas eksiili ajastu. Pärast templi hävitamist oli tarvis hakata tähtsamaid traditsioone ja seadusi kirja panema, et need säiliks järgnevatele põlvedele isegi siis kui iseseisvat riiki ja templit enam polnud. Heebrea Piibli kirjapanek jätkus ka pärast eksiili lõppu, jäädes suures plaanis ajavahemikku 500 e.m.a kuni 200 e.m.a⁸⁴ ehk aega, mil Juuda elanikud pärast Pärsia vallutusi kodumaale naasid ja templi taastasid.

Nii nagu ülejäänud Heebrea Piibel, kujunesid ka prohvetite raamatud sadade aastate vältel, nii Uus-Assüüria, Uus-Babüloonia kui ka Pärsia ülemvõimu ajal.⁸⁵ Prohvetiraamatud räägivad tagasivaatavalt ainujumala Jahve plaanist ja Jahve tegudest seoses Iisraeli ja Juudaga. Seejuures omistasid Piibli koostajad oma kaasaegseid usulisi ja ideoloogilisi arusaamu varasematele, väidetavalt 8. sajandil e.m.a tegutsenud prohvetitele. Nende eesmärk oli vahendada Jumala sõnumit sellisel kujul, nagu see oli mõistetav nende endi ajas, mis ei pruukinud alati olla kooskõlas varasemate, ajalooliste prohvetite algsete religioosete seisukohtadega. Samas tuleb silmas pidada, et kirjutajate fookuses oli ennekõike monoteismi idee rõhutamise ja selle algupärasuse kinnitamine, mistõttu sotsiaalne kontekst ja kaasaegsete olude kirjeldamine võisid jääda teisejärguliseks ning selles valdkonnas tehtud muudatused väiksemaks. On põhjust arvata, et prohvetiraamatutes leidub kihistusi, mis sisaldavad autentseid kuulutusi 8. sajandi e.m.a prohvetitelt. See viitab võimalusele, et osa tekstides väljendatud seisukohti – eriti neid, mis puudutavad ühiskondlikke ja sotsiaalseid olusid – võivad tõepoolest pärineda sellest varasemast ajajärgust.

⁸³ Toorn, van der, Karel 2007 *Scribal Culture and the Making of the Hebrew Bible*, London: Harvard University Press, 3–4.

⁸⁴ van der Toorn, 2007, 2.

⁸⁵ Kratz, 2015, 30.

Jesaja raamatu autoriks on traditsiooniliselt peetud prohvet Jesajat. Saksa valgustusajastu protestantlik teoloog Johann Gottfried Eichhorn leidis, et peatükid 40 kuni 52 ei saa olla koostatud enne Babüloni vangipõlve. Selle väite aluseks pidas ta kuulutuste sisu kui ka keelestiili.⁸⁶ 20. sajandi alguses postuleeris Bernhard Duhm, et Jesaja raamatu taga seisab vähemalt kolm erinevat Jesajat, keda ta vastavalt nimetas Proto-Jesajaks, Deutero-Jesajaks, Trito-Jesajaks.⁸⁷ Proto-Jesaja kuulutused on leitavad peatükkides 1–39, Deutero-Jesaja kuulutusi leiab peatükkides 40–55 ja Trito-Jesajale on omistatud peatükid 56–66. Deutero-Jesaja kuulutused on pärit Babüloni aegadest ehk pärast Juuda langemist 6. sajandil e.m.a ning Trito-Jesaja kuulutused hoopis pärast eksiilist naasmist. Jesaja raamatu kirjakohti 5:8–24 peetakse üheks vanimaks ja olulisemaks kihistuseks. Selles lõigus loeb Jesaja ette oma kriitika ühiskonna kohta. Otto Kaiseri arvates moodustavad kirjakohtad 5:8, 11, 18, 20–23 ja 10:1–2 originaalse kihistuse.⁸⁸ Piibliteaduses valitseb üldjoones konsensus, et Jesaja raamatu peatükid 1–12 ning 28–32 sisaldavad tuuma, mis pärineb ajalooliselt 8. sajandil e.m.a tegutsenud prohvet Jesajalt. Neid osi peetakse varaseimaks kihistuseks raamatus ning need kajastavad tõenäoliselt prohveti enda kuulutusi või tema vahetute jüngrite traditsioone.⁸⁹ Antud töö raames võetakse aluseks seisukoht, et 8. sajandi e.m.a Jesaja ütlusi leiab peatükkides 1–12.

Miika raamatu osas postuleeris Bernhard Stade 19. sajandi lõpus, et ajaloolise prohvet Miika sõnu leiab peatükkides 1–3, täpsemalt 1:3–3:12. Selle järgi on peatükid 4–7 hilisem lisandus.⁹⁰ William McKane omistab samuti 8. sajandi e.m.a prohvetile peatükid 1–3, jättes aga välja eelnevalt mainitud 2:12–13.⁹¹ Üldiselt on prohvet Miikale omistatud kuulutused leitavad peatükkides 1–3, sh salmid 1:3–5, 1:8–15, 2:1–5, 2:6–11, 3:1–4, 3:5–8, 3:9–12.⁹² Suur osa autoreid leiavad, et autentsed Miika kuulutused on peatükkides 1–3, kuid ollakse lahkarvamusel täpsemate salvide osas eriti teises peatükis.⁹³ Miika raamatu analüüsiks kasutatakse siin töös peatükke 1–3.

Aamose puhul leitakse alates Hans Walter Wolffist, et 8. sajandi e.m.a prohvet Aamose ütlused on peatükkides 3–6.⁹⁴ Seda seisukohta kinnitab ka Reinhard G. Kratz.⁹⁵ Veel täpsemini

⁸⁶ Smend, Rudolf Vana Testamendi tekkelugu Tartu: Greif, 152.

⁸⁷ Duhm, Bernhard 1902 *Das Buch Jesaja*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, xv–xiv.

⁸⁸ Kaiser, 1983, 99.

⁸⁹ Smend, 1996, 155. Sinna hulka ei loeta 28,5j; 29,17–24; 30,18–33; 32, 1–8 ja 32,15–20.

⁹⁰ Kessler, Rainer 2011 „Micah“ teoses Julia M. O’Brien (toim.) *The Oxford Handbook of the Minor Prophets*, (toim.) New York: Oxford University Press, 4.

⁹¹ McKane, William 2000 *Micah: Introduction and Commentary*, London: Bloomsbury Publishing, 7.

⁹² Mays, 1976, 12–13.

⁹³ Kessler, 2011, 4.

⁹⁴ Wolff, 1977, 106–107.

⁹⁵ Kratz, 2015, 45.

kategoriseeritakse aamoslikuks traditsiooniks salme 3:12–15, 4:1–3, 5:2, 3, 7, 10, 5:12–16, 5:17,18–20, 6:1–3, 7, 12, 13–14.⁹⁶ Hilisemate lisanditena näeb Kratz peatükke 1–2, kus Aamos kuulutab Iisraeli naabrite kohta, samuti peatükke 7–9.⁹⁷ Teisest küljest on ka minimalistlikke seisukohti, mille kohaselt Aamose raamatust lähtuv sotsiaalne kriitika ei ole pärit 8. sajandist e.m.a, vaid kirjeldab kirjutajate kaasaega eksiilijärgsel perioodil.⁹⁸ Aamose kuulutuste analüüsiks kasutatakse peatükke 3–6.

19. sajandil leiti, et Hoosea raamatu kaks põhilist osa (peatükid 1–3 ja 4–14) on väga erinevad, mis pani arvama, et tegemist on kahe erineva Hooseaga.⁹⁹ Heinrich Graetz postuleeris seejuures, et esimese kolme peatüki autoriks on Hoosea, kes elas 8. sajandi e.m.a esimesel poolel kui põhja kuningriigis valitses Jerobeam II ja ülejäänud 11 peatüki taga on prohvet, kes on pärit 8. sajandi e.m.a teisest poolest, kui Uus-Assüüria oli juba 722. aastal e.m.a Iisraeli kuningriigi kukutanud.¹⁰⁰ Tänapäeva uurimissuund on tagasihoidlikum, näiteks leiab Kratz, et Hooseale omistatavad ütlused on peatükkides 4:1–9:9 ja vanim kihistus peatükkides 6:7–7:16.¹⁰¹ Üldiselt paistab välja, et Hoosea raamatut jagatakse enamasti kaheks (1–3 ja 4–14) või kolmeks osaks (1–3, 4–11, 12–14). Siin töös toetutakse Hoosea peatükkidele 4–7.

Üldistatult võib väita, et nii palju, kui on prohvetiraamatute uurijaid, on 8. sajandi e.m.a prohvetite kuulutuste kihistuste osas ka erinevaid seisukohti. Siin töös on lähtunud üldlevinud teaduslikust arusaamast, et originaalseid prohvetite kuulutusi on prohvetiraamatutes võimalik teatud määral eristada hilisematest lisandustest, kuid eeskätt keskendutakse uurimisküsimusest tulenevale kitsamale vaatele, mille fookuses on sotsiaalset kriitikat sisaldavad kuulutused. Lähtekohaks on eeldus, et eksiilijärgsel ajastul, Heebrea Piibli kirjapaneku ajal, oli kõige olulisem omistada autoriteetsetele figuuridele Jahve monoteismi kuuluvat sõnumit,¹⁰² millest võib järeldada, et oluline osa sotsiaalsest kriitikast prohvetitele omistatud tekstis on pärit 8. sajandi e.m.a kihistustest.

⁹⁶ Becker, Uwe 2020 „Sozialkritik in Jes1–39 und im Amos-Buch,“ teoses Bauckham, Richard, Eck, Joachim, M. Zapp, Burkard (toim.) *Isaiah and the Twelve: Parallels, Similarities and Differences*, Berlin, Boston: De Gruyter, 43.

⁹⁷ Kratz, 2015, 45.

⁹⁸ Becker, 2020, 46.

⁹⁹ Yee, Gale A 1987 *Composition and Tradition in the Book of Hosea: A Redaction Critical Investigation*, Atlanta: Scholars Press, 1.

¹⁰⁰ Schorsch, Ismar 2019 “In the Shadow of Wellhausen: Heinrich Graetz as a Biblical Critic,” *The Jewish Quarterly Review*, vol 109, nr. 3, 394.

¹⁰¹ Kratz, 2015, 45.

¹⁰² Kratz, 2015, 27.

4. Prohvetite kirjakohtade analüüs

4.1 Prohvet Jesaja

Jesaja 1:17:

Õppige tegema head,
nõudke õigust, aidake rõhutut,
mõistke vaeslapsele õigust,
lahendage lesknaiste kohtuasju!

Jesaja jaoks on oluline kaitsta orbusid ja leskesid. Nad olid ühed marginaalsemad ühiskonnagrupid, kes pidid olema eriti tugevalt Jumala ja kuninga kaitse all.¹⁰³ Paralleele leiab ka teiste Vana-Lähis-Ida ühiskondadega. Näiteks 18. sajandi e.m.a Hammurabi koodeksi epiloogis leidub rida, kus on selgelt kirjas, “et tugev ei kahjustaks nõrka, et orvule ja lesele tehtaks õigust.”¹⁰⁴ Ehk tegemist oli konkreetsetl kuninga ülesandega, et orvud ja lesed ei oleks rõhutud. Ka Lepinguseadus määratles lesknaiste ja orbude õigused:

Exodos 22:21: Te ei tohi halvasti kohelda ühtegi lesknaist ega vaeslast!

Lepinguseaduseks nimetatakse seadusekogumikku, mis on leitav Exodose 22. peatükist. Arvatakse, et Lepinguseadus võib olla pärit 8. sajandist e.m.a, mis seejuures langeks kokku prohvetite kriitikaga samast ajast.¹⁰⁵ Samal moel nõuab Jesaja õigust ehk kutsub üles õiglasele kohtupidamisele. Williamson rõhutab, et Jesaja ei nõua lihtsalt kohtupidamist, vaid õiguste aktiivset tagamist, mitte tegutsemist alles siis, kui juhtum jõuab kohtuniku ette.¹⁰⁶

Jesaja 1:21–23:

21. Kuidas küll sai hooraks ustav linn?

Ta oli täis õigust, õiglus asus seal.

Aga nüüd – tapjad!

22. Su hõbe on muutunud räbuks,

su vein on veega lahjendatud.

23. Su vürstid on tõrksad

¹⁰³ Kaiser, 1983, 35. Vt veel Williamson, 2014, 101.

¹⁰⁴ Annus, Amar 2001 „Vana-Babüloonia seadused“ teoses Annus, Amar, Kolk, Kaspar, Puhvel, Jaan, Päll, Jaanika (toim.) *Muinasaja seadusekogumike antoloogia*, Tallinn: Varrak, 121.

¹⁰⁵ Gertz, Jan Christian 2012 „The Legal Texts of the Pentateuch,“ teoses Gertz, Jan Christian, Berlejung, Angelika, Schmid, Konrad, Witte, Markus (toim.) *T&T Clark Handbook of the Old Testament*, 284.

¹⁰⁶ Williamson, 2014, 101.

ja varaste seltsimehed:
igäüks armastab meelehead
ja himustab kingitusi.
Vaeslapsele
ei tee nad õigust
ja lesknaise kohtuasi
ei jõua nende ette.

Jesaja annab siin mõista, et Jeruusalemm¹⁰⁷ oli enne vaga ja õigust austav linn, kuid nüüd on midagi muutunud ja õigust ei peeta enam tähtsaks. Jeruusalemm oli õigluse ja õiguse kese, kuid nüüd on võimust võtnud “tapjad” ehk vägivald ja ekspluateerimine ning õiguse ignoreerimine. Jesaja 1:22 on metafoor, mis näitab, et ka puhas metall nagu hõbe on muutunud räbuks,¹⁰⁸ ehk kõik, mis varem oli Jeruusalemmas puhas, on nüüd rikutud ja väärtusetu.¹⁰⁹ Jesaja 1:23 osutab vürstidele, kes on omakorda varaste seltsimehed. Heebreakeelne sõna, mida on vürstide kohta kasutatud on שרִים – [šārîm], mis otsetõlkes tähendab pigem ametnikku kui vürsti.¹¹⁰ Kaiseri hinnangul on silmas peetud, et ametnikud, kes peaksid vastutama õigluse ja korra eest linnas, teevad reaalsuses koostööd varastega ehk siis võtavad altkäemakse ja teevad kohtuotsuseid selle põhjal, kes neile paremaid kinke toob.¹¹¹ Seega võib siit välja lugeda hukkamõistu konkreetsetele ametnikele, kes ei tee oma tööd seaduspäraselt, mille tõttu kannatavad ühiskonnas kõige rohkem sotsiaalselt tõrjutud liikmed ehk taas vaeslapsed ja lesed.

Jesaja 3:12–15:

12. Mu rahva sundijaks on laps
ja teda valitsevad naised.
Mu rahvas!
Su juhid on eksitajad,
nad muudavad valeks su radade suuna.
14. Issand läheb kohtusse
oma rahva vanemate ja vürstidega:
Te olete laastanud viinamäed

¹⁰⁷ Kuigi Jesaja ei maini otseselt siin Jeruusalemma, siis võime eeldada, et tegemist on viimasega, kuna Juuda prohvetina kuulutas Jesaja üldiselt Jeruusalemmas.

¹⁰⁸ Näiteks metallide sulatamisel tekkinud jääkmaterjal.

¹⁰⁹ Beuken, Willem A. M. 2003 *Jesaja 1–12*, Freiburg: Herder, 82.

¹¹⁰ Vrd inglise keeles *minister*.

¹¹¹ Kaiser, 1983, 43.

ja teie kodades on vaestelt röövitu.

15. Mida te ometi mõtlete,

tallates mu rahvast

ja rutjudes vaeste nägu?

küsib Jumal, vägede Issand.

Williamson ei määratle täpselt, kes on rahva sundijad, kuid leiab, et tegemist võib olla võlausaldajatega, kes andsid vaesematele laenu. Seejuures ei ole selge, kas tegemist oli kuningliku ringi kuuluvate isikutega või eraisikutest oportunistidega. Kaiser leiab, et selline ahnus ei olnud omane ainult valitsevale kihile, vaid ulatus edasi ka lihtinimesteni, kes vaatasid neile alt üles ning soovisid neid imiteerida. Nende omakasupüüdlik ja ebakindel olemus pani neid arvama, et elus püsimiseks tuleb kasutada kõikvõimalikke meetodeid ja vahendeid, isegi kui sellega kaasneb teiste rõhumine.¹¹² Williamson märgib, et Exodose 22:24 järgi ei olnud laenu andmine seadusevastane, aga laenuandja ei tohtinud seejärel muutuda liigkasuvõtjaks, kes ennast vaesemate arvelt rikastuma hakkab.¹¹³

Jesaja 3:12 räägib rahva rõhumisest ebakompetentse juhtide poolt. Jesaja võrdleb Jeruusalemma juhte laste ja naistega, mis sümboliseerib kogenematust (nagu on lastel vähe kogemusi) ja sobimatut (üldiselt ei olnud naised riigijuhtimise lähedal) juhtimist. Juhid on valelikud ja selle asemel, et rahvast juhtida õiglaselt ja moraalselt, teevad nad hoopis vastupidist. Siin on eesti keeles jälle kasutatud sõna “vürstid”, aga tegemist on heebreakeeles jälle sõnaga ושריף [*ve-sarayikhm*], mille tähendus on “ja su ametnikud”. Samas reas mainitud “vanemate” puhul võib eeldada, et tegemist on kogukonna juhtidega. Ka heebreakeelne זקנים [*zakenim*] on otsetõlkes “vanemad”. Seejuures on mõlemad rollid seotud õigusemõistmisega – vanemad kohalikul tasandil ja ametnikud riigi poolt määratud tsentraalsel tasandil.¹¹⁴ Lausega “teie kodades on vaestelt röövitu” süüdistab Jesaja vanemaid ja ametnikke vaeste rõhumises ja eksploateerimises. 15. reas paljastub nende tegevusest vägivaldne piltlik kujund, kus Jesaja kasutab sõnu “tallama” ja “rutjuma”, et eriti toonitada vaeste rõhumist. Tegemist oli üldise tendentsiga 8. sajandil, kus ühiskonnaklassid eristusid üha enam ning võim ja jõukus kogunes väheste kätte, seda just väikeomanike arvelt.

¹¹² Kaiser, 1983, 76.

¹¹³ Williamson, 2014, 263–264. Vt veel Kaiser, 1983, 76.

¹¹⁴ Williamson, 2014, 270–271.

Jesaja 3:16–23

16. Ja Issand ütleb:

Sellepärast et Siioni tütreid on upsakad,
käivad kange kaelaga ja pööritavad silmi,
käies astuvad tippamisi
ja kliristavad jalarõngaid,

17. teeb Issand Siioni tütarde pealae kärnaseks

ja Issand paljastab nende häbeme

18. Sel päeval võtab Issand ära toredad jalarõngad,
laubahted ja kaelakeed,

19. kõrvarõngad, käevõrud ja loorid,

20. peamähised, sammuahelakesed,

rinnavööd, lõhnatoosid ja amuletid,

21. sõrmused ja ninarõngad,

22. riided, pealisrüüd, suurrätikud ja kukrud,

23. peeglid, särgid, peakatted ja hõlstdid.

Jesaja 3:16–23 koondab mitmeid esemeid, mida võib käsitada eliidi elustiili juurde kuuluvatena, mis omakorda väljendavad eliidi luksust ja edevust. “Siion” on siin kontekstis Jeruusalemm, mis tähendab, et “Siioni tütarde” all on mõeldud Jeruusalemma naisi. Samas ei süüvi Jesaja täpsemini nende sotsiaalsesse tausta, mis tähendab, et Jesajale oli vastumeelt igasugune edevus.¹¹⁵ Ronald Clements leiab aga, et Jesaja viitab kindlalt Jeruusalemma ladvikule, rõhutades eriti, et Jeruusalemm oli see koht, kus lisaks kuninglikule paleele võis leida teisi uhkeid majapidamisi.¹¹⁶ Loetelust on näha, et need esemed ei olnud tavapärased ja hädavajalikud, mis tähendab, et eelkõige olid nende omanikeks jõukama klassi naised. Esemeid võib jagada kolme kategooriasse: ehted, riietusesemed ja muud isiklikud tarbeesemed. Ehted hõlmavad endas kõrvarõngaid, käevõrusid, sammuahelakesi, amulette, sõrmuseid ja ninarõngaid. Riietusesemed on loorid, peamähised, rinnavööd, riided, pealisrüüd, suurrätikud, särgid, peakatted ja hõlstdid. Viimasesse kategooriasse saab grupeerida lõhnatoosid, kukrud ja peeglid. Samas on sõrmuste puhul võimalik, et need olid ka pitsatsõrmused, mis väljendasid kandja naise positsiooni ühiskonnas.¹¹⁷ See nimekiri vihjab pillavusele ja ülemäärasele asjade omamisele.

¹¹⁵ Kaiser, 1983, 81.

¹¹⁶ Clements, R. E. 1987 *Isaiah 1–39*, Grand Rapids: William B. Eerdmans Publishing Company, 50.

¹¹⁷ Kaiser, 1983, 81.

Jesaja 5:8–9

8. Häda neile,

kes reastavad koja kõrvale koja

ja lisavad põllule põllu,

kuni enam ei jää üle paikagi,

vaid üksnes teie elate maal!

9. Mu kõrvus on: Vägede Issand,

tõesti, paljud kojad jäävad tühjaks,

suured ja kaunid elanikest lagedaks.

Jesaja 5:8 toob ühe peamise ühiskondliku probleemina selgelt välja maade koondumise väheste kätte. Ei ole otseselt selge, keda Jesaja antud kirjakoht puudutab, ning kes on need, kes reastavad “koja kõrvale koja” ja “lisavad põllule põllu”. Kaiser kirjeldab võimalikku olukorda, mis maaomanikega juhtub. Talupojad on kurnatud, näiteks haiguste, ikalduste ja maksude tõttu. Seejärel pakuvad jõukad maaomanikud halvast olukorrast pääsemiseks väiksematele maaomanikele laenu. Kui nad seda õigeaegselt tagasi ei maksa, võetakse ära nende vara, lapsed antakse orjuseks ja lõpuks hõivatakse ka nende maa.¹¹⁸ Sarnast olukorda kirjeldab ka Clements, kes leiab, et jõukad maaomanikud koguvad kokku naabermaid seaduse ärakasutamise teel, et suurendada oma valdusi ja seega kasvatada oma rikkust.¹¹⁹ Hugh G. M. Williamson võrdleb maade akumulereerumist väheste kätte latifundiumiga. Latifundium tähistab originaalselt Vana-Rooma suurmaavaldust, mis põhineb orjatööl.¹²⁰ Ehk siis jõukad ostavad raskustesse sattunud väikemaomanikelt nende maa, mille tulemusel saavad neist rentnikud või nad orjastatakse.¹²¹ Rentnikena jäid endised väikemaomanikud oma maid edasi harima, aga suur osa saagist pidi minema uuele omanikule. Williamson märgib, et tegemist oli pigem ebaõiglusega kohalikul suguvõsa tasandil, kus suurema võimuga ja rikkamad suguvõsaliikmed kasutasid ära nõrgemaid ja vaesemaid.¹²²

5:8 ja 5:9 on omavahel seotud, sest rikaste “suured ja kaunid” majad on saavutatud rikastumisega teistelt maade ära võtmise teel.

¹¹⁸ Kaiser, 1983, 100.

¹¹⁹ Clements, 1987, 62–63.

¹²⁰ (s.n.). Latifundium. – Britannica (s.a.), <https://www.britannica.com/topic/latifundium> (02.05.2025).

¹²¹ Williamson, 2014, 351.

¹²² Vt veel Premnath, 2003.

Jesaja 10:1–2

1. Häda neile,
kes annavad nurjatuid seadusi,
ja kirjutajaile,
kes kirjutavad vääri otsuseid,
2. et väänata abitute õigust
ja kiskuda kohus mu rahva viletsailt,
et lesknaised saaksid neile saagiks
ja et nad võiksid vaeslapse paljaks riisuda!

On leitud, et nurjatud seadused võivad viidata juba olemasoleva seaduse muutmisele, millega tehti lubatuks maade võõrandamine ja/või laenu tagatiseks võtmine, mille tulemusena jäi laenuvõtja ilma oma õiguspärasest maast või muudeti orjaks. Teisalt on arvatud, et see viitab kohtuotsustele, mis eirasid ühiskonna nõrgemate ja vaesemate liikmete õigusi.¹²³ Clements leiab, et mainitud nurjatud seadused pidid kindlasti olema seotud kuningavõimuga, sest konkreetselt seadusi või kohtuotsuseid anti välja kuninga nimel. Samuti leiab ta, et antud kohtuotsused ei pruukinud olla otseselt ebaseaduslikud, vaid tegemist oli pigem ebamoraalse tegevusega, mis halvendas otseselt vaesemate ja nõrgemate ühiskonnaliikmete elu.¹²⁴ Taas mainib Jesaja ka lesknaisi ja vaeslapse, kes olid kõige rohkem kõrvale tõrjutud sotsiaalne grupp.

4.2 Prohvet Miika

Miika 1:5:

5. Jaakobi üleastumise pärast
ja Iisraeli soo pattude pärast
sünnib see kõik.

Kes on süüdi Jaakobi üleastumises?

Kas mitte Samaaria?

Ja kellelt on Juuda ohvrikütkad?

Kas mitte Jeruusalemmalt?

Miika väljendab nendes salmides Juuda ja Iisraeli kuningriikide üleastumisi. “Jaakobi üleastumistes” on süüdi Iisraeli kuningriik, kuid “Iisraeli soo” puhul on tegemist ka Juuda

¹²³ Kaiser, 1983, 227.

¹²⁴ Clements, 1987, 61.

rahvaga.¹²⁵ Kessleri järgi viitavad nii “Jaakob” kui ka “Iisrael” Samaariale, kuid mida rohkem Miika raamatut edasi lugeda, seda enam selgub, et mõeldud on Juudat ja Jeruusalemma.¹²⁶ Sellega nõustub ka Mays, kes leiab, et Miika adresseerib Jeruusalemma ja teisi Juuda elanikke.¹²⁷ Salmi esimeses pooles kasutatavad terminid “üleastumine” ja “patud” tähendavad nii Stephen G. Dempsteri kui ka Mays’i järgi eriliselt tõsist hukkamõistu, sest “üleastumine” konnoteerub sõnaga “vastuhakk” (eelkõige Jahve vastu) ja “patt” on seotud sõnaga “põrumine”.¹²⁸ Miika mainib mõlema kuningriigi pealinnasid — Jeruusalemma ja Samaariat. See on otsene löök valitsejate pihta, sest pealinnad on nende võimu sümboliteks. Ta näeb, et just mõlema riigi pealinnad on suurimad moraaltuse keskused. Delbert R. Hillers on öelnud pealinnade kohta, et nad olid kui “kehastused kõikide inimeste pattudest”.¹²⁹

Miika 2:1–2:

1. Häda neile, kes kavatsevad nurjatust
ja hauvad oma voodites kurje mõtteid,
et neid hommiku koites täide saata,
sest nende käes on võim.

2. Nad ihaldavad põlde ja haaravad need endile,
kodasid, ja võtavad need ära;
nad rõhuvad meest ja ta koda,
igäühte ja ta pärisosa.

Esimeses salmis räägib Miika kindlate inimeste suunal, viidates neljandas reas neile, kellel on võim. Sellest võib järeldada, et Miika hukkamõist ei käi terve Juuda rahva kohta, vaid spetsiifilisemalt nende kohta, kes on Juudas¹³⁰ võimupositsioonil. Nimelt neid on tabanud kurjad ja nurjatud mõtted. Dempster rõhutab, et õistele kurjadele mõtetele lisaks tulevad ka plaanid nende elluviimiseks.¹³¹ Wolff on värvikalt nimetanud seda õist mõtlemist mitte unenägudeks vaid kaalutlemiseks.¹³² Kavatsust “neid hommiku koites täide saata” on Dempster

¹²⁵ Wolff, 1990, 47.

¹²⁶ Kessler, Rainer 1999 *Micha*, Freiburg: Herder, 87.

¹²⁷ Mays, 1976, 44.

¹²⁸ Mays, 1976, 44. Dempster, Stephen G. 2017 *Micah*, Grand Rapids: William B. Eerdmans Publishing Company, 63.

¹²⁹ Hillers, Delbert R. 1984 *Micah: A Commentary*, Philadelphia: Fortress Press, 21.

¹³⁰ Miika oli Juuda prohvet, seega võib eeldada, et tema kuulutused olid Juuda suunal.

¹³¹ Dempster, 2017, 73.

¹³² Wolff, 1990, 77.

tõlgendanud kui soovi kohe hommikul ärgates “kasu saada ja haarata”.¹³³ Samas ei tule siit otseselt välja, keda Miika silmas peab. On vaid teada, et neil on teatud võim oma plaane täide viia, aga see võib tähendada lisaks kuningale (kellel on ilmselgelt võim viia ellu oma plaanid) ka ametnikke või jõukaid maaomanike.

Teine salm räägib konkreetsematest tegevustest, mida “nad” korda saadavad. Siinkohal aga ei saa öelda, et esimese salmi “nemad” oleksid samad, kes teise salmi “nad”. Ei saa kindlalt väita, et just kuningriigi juhid, nagu näiteks kuningas, tegeleks otseselt oma alluvatelt põllumaa või majade ära võtmisega. Pigem võib siin näha Mays’i sõnul konkreetsemat ühiskonna gruppi, kes on ahned ja mõjuvõimsad, ning laiendavad oma valdusi teiste inimeste maade arvelt.¹³⁴ Kui võtta taustaks juba käsitletud Jesaja hukkamõist maade haaramise kohta, siis võib järeldada, et tegemist on taas jõukate maaomanikega, kes soovisid oma valdusi laiendada teiste maade arvelt. Tegemist oli juba mainitud niiöelda legitiimise vägivallaga, kus jõukad andsid vaesematele talupoegadele laenu ja selle tasumata jätmisel võeti ära neilt nende maa, mille tulemusel kasvasid jõukate liigkasuvõtjate varad.¹³⁵ Need, keda rõhuti, olid seega algselt võrdväärised ühiskonnaliikmed.¹³⁶ Teises salmis olevad süüdistused on otseselt kooskõlas Exodose 22:15 ja 17 seadustega:

Sa ei tohi varastada!

Sa ei tohi himustada ligimese koda!¹³⁷

Miika 2:8–9

8. Aga juba eile oli mu rahvas

tõusnud vaenlaseks;

rõivaste pealt te tõmbate mantli nendelt,

kes julgesti mööda lähevad,

kes sõjast tagasi pöörduvad

9. Te ajate ära mu rahva naised

nende armsatest kodadest,

te võtate nende lastelt

minu ehted igaveseks.

¹³³ Dempster, 2017, 73.

¹³⁴ Mays, 1976, 61.

¹³⁵ Dempster, 2017, 79.

¹³⁶ Wolff, 1990, 78.

¹³⁷ Ex 22:15, 17.

Miika 2:8 illustreerib olukorda, kus inimeselt võetakse ära kõik ja talle ei jää alles isegi mantlit, mis tal seljas on. Dempsteri järgi on tegemist tavaga, kus inimeselt võeti ära iga viimne kui ese jättes ta täiesti laostunuks. Dempster viitab ka üldisele arusaamale, kus riideese sümboliseerib isiku au ja identiteeti ning kui see ära võtta, ei jää inimesel enam alles ka eneseväärikust. Samuti oli riie praktiliselt oluline, kuna andis inimesele ka kõige külmematel hetkedel sooja. Kui riie võeti laenu tagatiseks, oli oluline see võlavõtjale ööseks tagastada, et võlgnik saaks seda kasutada tekina. Miika 2:8 peegeldab aga olukorda, kus ka see tava enam ei kehtinud.

Miika 2:9 salmis mõeldud naisi on peetud nii leskedeks kui ka lihtsalt naisteks, kes pagendati oma kodudest nende võlgade pärast.¹³⁸ Samas näitab Kessler, et tavaliselt, kui prohvetid räägivad leskedest, on neid nii ka nimetatud, seega on Miika 2:9 salmis mõeldud tavalisi naisi.¹³⁹ Wolff näeb, et pole põhjust tõlgendada neid naisi leskedena, vaid tegemist on lihtsalt naistega, kes aetakse oma kodudest välja.¹⁴⁰ Kessleri järgi kirjeldab Miika siin sama olukorda nagu lõigus 2:2. Miika lisab, et nende naiste mehed on juba võlaorjuses ja nüüd pöörab ta oma tähelepanu nende naiste olukorrale.¹⁴¹

„Armsatest kodadest” otsetõlge heebreakeelest oleks “tema rõõmu või luksuse majad” שלו בתו התענוגות או הפאר שלו [*batei hata'anugot o hapé'er shelo*]. Dempsteri järgi pole aga siin mõeldud eliidi luksuslikke maju, vaid arusaama, et ka tavaline elumaja on ühele naisele luksus, ja seegi võetakse ära võlgade katteks.¹⁴² Ka Mays leiab, et mõeldud on olukorda, kus naised aetakse minema nende tagasihoidlikest kodudest ja “rõõm ning mugavus nende lihtsatest eludest võetakse ära”.¹⁴³

Miika 3:1–3, 9–11

1. Ja mina ütlesin:

Kuulge ometi, Jaakobi peamehed

ja Iisraeli soo juhid!

Kas teil ei olegi tarvis teada,

mis on õige,

2. teil, kes te vihkate head

ja armastate kurja,

kes te rebite neil naha pealt

¹³⁸ Dempster, 2017, 76–77.

¹³⁹ Kessler, 1999, 132.

¹⁴⁰ Wolff, 1990, 83.

¹⁴¹ Kessler, 1999, 132–133.

¹⁴² Dempster, 2017, 77.

¹⁴³ Mays, 1976, 71.

ja liha kontidelt,
 3. kes te sööte mu rahva liha
 ja nülite neilt naha,
 murrate nende luud
 ja tükeldate neid nagu liha
 keedupotti või katlasse panekuks?
 9. Kuulge ometi seda,
 Jaakobi soo peamehed
 ja Iisraeli soo juhid,
 kes te põlgate õigust
 ja väänate kõveraks kõik,
 mis on sirge,
 10. kes te ehitate Siionit verrega
 ja Jeruusalemma ülekohtuga!
 11. Tema peamehed mõistavad kohut meelehea eest,
 tema preestrid õpetavad tasu eest
 ja tema prohvetid ennustavad raha eest.
 Ometi toetuvad nad Issandale, öeldes:
 „Eks ole Issand meie keskel?
 Ei meile tule õnnetust!”

Miika 3:1–3 salmid illustreerivad üsna võika allegooriaga rahva ja juhtide vahekorda riigis. Miika süüdistab Jeruusalemma juhte õiguse eiramises ja ebaõigluse soodustamises. “Jaakobi peamehed” ja “Iisraeli soo juhid” tähendavad siin Mays’i järgi Jeruusalemma ametnikke.¹⁴⁴ Salmides 3:9–11 on kasutatud sama nimetust, rääkides konkreetsemalt juba õigussüsteemist ja selle kuritarvitamisest. Heebrea keeles ראשִׁים [*rāšīm*] tähendab otsetõlkes “pead”. Inglisekeelsetes väljaannetes on tõlgitud Jaakobi peamehi *heads of Jacob* ja Iisraeli soo juhte kui *rulers*.¹⁴⁵ Sünonüümidega kasutatud ka *leaders of Jacob* ja *officials of the house of Israel*.¹⁴⁶ Seega on tõlgitud erinevalt ja saadud erinevalt aru, keda Miika täpsemalt süüdistab, aga võib öelda, et tegemist on selle osaga ülemkiihist, kellel oli juurdepääs võimule, eelkõige kuninga ja tema ametnikega. Kannibalismi metafoor illustreerib kuningate suhtumist oma rahvasse.

¹⁴⁴ Mays, 1976, 78.

¹⁴⁵ (s.n.). Micah 3:9-12. – BibleGateway (s.a.), <https://www.biblegateway.com/passage/?search=Micah%203%3A9-12&version=ESV> (20.04.2025).

¹⁴⁶ (s.n.). Micah 3:9-12. – BibleGateway (s.a.), <https://www.biblegateway.com/passage/?search=Micah%203%3A9-12&version=ISV> (20.04.2025).

Nende “kannibalistlik” suhtumine näitab riigi majanduslike ja õiguslike protsesside mittetoimimist just võimetute ja vaeste inimeste kaitse osas.¹⁴⁷

Sarnaselt viitab üheteistkümnenda salmi esimene rida korrupsioonile kohtutes, kus kohut mõistetakse “meelehea” ehk altkäemaksu eest, olenemata õigusest. Pole küll kindel, missugust “veretööd” peab Miika silmas kümnenda salmi esimeses reas, aga see väidab selgelt, et kuritöö järgneb kuritööle Siionis.¹⁴⁸

4.2 Prohvet Aamos

Aamos 3:9–10:

9. Kuulutage Asdodi paleedele

ja paleedele Egiptusemaal

ning öelge:

Kogunege Samaaria mägedele

ja vaadake suurt segadust tema keskel

ning ülekohut tema sees!

10. Nad ei oska teha õigust,

ütleb Issand;

nad kuhjavad ülekohut ja vägivalda

oma paleedesse.

Aamose suu läbi kutsub Jahve naaberkuningriike Asdodit ja Egiptust vaatama Samaaria üleastumisi. Mõned teadlased leiavad, et 3:9–15 ei ole autentsed Aamose sõnad, vaid need tulenevad kas tema jüngritelt või ulatuvad eksiilijärgsesse perioodi. Samas võiks viide juba 8. sajandil hävitatud Samaariale osutada, et kuulutus pärinev juba sellest sajandist. “Samaaria mägedele” all mõtleb Aamos Iisraeli administratiivset keskust, kus asuvad palee ja teised valitsuse hooned.¹⁴⁹ “Nad ei oska teha õigust” viitab korrumppeerunud kohtusüsteemile. Kümnenda salmi esimese rea “nad” all võib näha Iisraeli võimuladvikut, sest on öeldud, et ülekohus ja vägivald kuhjuvad paleedesse. Tõenäoliselt on siin prohveti sõnade all mõeldud

¹⁴⁷ Mays, 1976, 79.

¹⁴⁸ Siion oli mäe nimi, kus asus Jeruusaelmma tempel. Seda kasutatakse tihti sünonüümselt Jeruusalemmaga. Carr, David M. 2011 *An Introduction to the Old Testament: Sacred Texts and Imperial Contexts of the Hebrew Bible*, Oxford: Oxford University Press, 272.

Carr, 2011, 272.

¹⁴⁹ Carroll, R., M. Daniel 2020 *The Book of Amos*, Grand Rapids: William B. Eerdmans Publishing Company, 213–214.

kuninglikku paleed. Sellest võib järeldada, et ülekohus ja vägivald, mis linnas sünnib, ei ole takistatud riigi juhtide poolt, vaid seda pigem soodustatakse. Lisaks näeb M. Daniel Carroll R., et võrreldes eelmise salmiga, kus kuulutus oli suunatud üldsusele, on 3:9 adressaatideks spetsiifiliselt eliit.¹⁵⁰ Samas ei tule siin välja, kes täpsemalt eliidi seast – kas see on kuningas, kuninga alluvuses olevad ametnikud või kohtunikud. Või on silmas peetud hoopis jõukaid eraisikuid? Mays'i järgi võib 9. salmis mainitud Samaariat võrdsustada otseselt kuningaga, kuna pealinn oli kuninga kants.¹⁵¹ 10. salmis mainitud "paleed" võib samuti otseselt viidata kuningale.

Aamos 3:12–15:

12. Nõnda ütleb Issand:

Otsekui karjane päästab lõvi suust
paar koiba või kõrvaotsakese,
nõnda päästetakse Iisraeli lapsed,
kes Samaarias istuvad toredail asemeil
ja Damaskuse voodites.

13. Kuulge ja hoiatage Jaakobi sugu,
ütleb Issand, vägede Jumal.

14. Sest päeval, kui ma karistan Iisraeli
tema üleastumise pärast,
karistan ma Peeteli altareid:
altari sarved raiutakse ära
ja need langevad maha.

15. Ja ma löön puruks talvekoja koos suvekojaga,
elevandiluuga ehitud kojad purustatakse
ja paljud kojad hävivad,
ütleb Issand.

Aamose kolmanda peatüki 15. salmi rida viitab otseselt Iisraeli kuningriigi eliidi jõukusele. Juba iseenesest kahe elumaja omamine, mida kasutati vastavalt aastaajale, näitab luksuslikku elustiili. Lisaks on need kaunistatud pillavalt vandliga, mis oli antiikajal prestiižkaup. Andersen ja Freedman leiavad, et kuna Aamos kritiseerib enne talve- ja suvekojade mainimist nii

¹⁵⁰ Carroll R., 2020, 196.

¹⁵¹ Mays, 1969, 64.

Samaariat kui ka Peetelit¹⁵², siis on tõenäoline, et mitme elumaja omamise kriitika on suunatud nii preestritele Peetelis kui valitsejatele Samaarias. Samas ei tule välja, kas Samaaria valitsejate all on mõeldud kedagi konkreetset.¹⁵³ Mays lisab, et kõik teised kirjakohad Heebrea Piiblis (Jr 36:22; 1 Kn 22:39; Ps 45:9), mis mainivad elevandiluust kodasid, viitavad kuningaga seotud hoonetele, mis omakorda annab mõista, et Aamos pidas silmas konkreetset kuningaid.¹⁵⁴

Aamos 4:1:

Kuulge seda sõna, Baasani lihavad lehmad,
kes te olete Samaaria mäel,
kes te rõhute viletsaid
ja teete liiga vaestele,
kes te ütlete oma isandaile:
„Tooge meile juua!”

“Baasani lihavad lehmad” on tõenäoliselt allegooriline viide Samaaria ametnike naistele.¹⁵⁵ Baasaniks kutsuti rauaajal kõige põhjapoolsemat regiooni Vana-Transjordaania. Tänapäeval kattub see ala Golani kõrgendikega.¹⁵⁶ Baasan oli tuntud oma hea karjamaa poolest, mis tähendas, et sealsed veised söödeti suureks ja paksuks.¹⁵⁷ Seetõttu on arvatud, et Aamos võrdleb Baasani lehmadega ametnike naise, sest ka nemad on “hästi toidetud”, küll aga rohu asemel veiniga. Samas on ka kommenteerijaid, kes arvavad, et tegemist ei ole naistega, vaid lihavate lehmade all mõeldakse mehi, keda mõistetakse hukka ka eelmistes salmides. Kui nende meeste kuriteod seisnesid oma võimu ärakasutamises, liigeses jõukuses ja ebaõiglasel käitumises, siis naiste patud väljenduvad liigeses joomises. Liigne veinitarbimine esineb tihti ka mujal prohvetikirjanduses (Js 5:11–12, 22; 22:13; Ho 4:11; 7:5; Mi 2:11).¹⁵⁸

Aamos 5:7:

teie, kes muudate õiguse koirohuks

¹⁵² Peetel oli Iisraeli riigis kultuskeskus.

¹⁵³ Andersen, Francis I., Freedman Noel 1989 *Amos. A New Translation with Notes and Commentary*, New York: Doubleday, 38.

¹⁵⁴ Mays, 1969, 70.

¹⁵⁵ Andersen ja Freedman, 1989, 38. Hadijev, Tchavdar S. 2009 *The Composition and Redaction of the Book of Amos*, Berliin, New York: De Gruyter, 147. Mays, 1969, 72.

¹⁵⁶ Lipiński, Edward 2006 *On the Skirts of Canaan in the Iron Age: Historical and Topographical Researches*, Leuven: Peeters Publishers, 225.

¹⁵⁷ Mays, 1969, 72.

¹⁵⁸ Carroll R., 2020, 225.

ja paiskate maha õigluse!

Sellest salmist ei ilmne otseselt adresseeritavad, kuid paljud teadlased usuvad, et tegemist on süüdistustega eliidi suunal, sest sellele järgnevad salmid 5:10–11, mis viitavad küllalt selgelt jõukale ülemkihile.¹⁵⁹ Sama leiavad ka Francis I. Andersen ja Noel Freedman, kes arvavad, et kriitika on suunatud nendele, kellel on võim õigust mõista. Nende hulka kuuluvad nii kuninga ametnikud, templiametnikud kui ka kaupmehed.¹⁶⁰ Hukkamõist on suunatud taas õiguse väänamisele. Koirohi on ravimtaim (*Artemisia absinthium*) ja nii nagu see taim on kibe, on ka õigus muudetud kibedaks.¹⁶¹ See võib omakorda vihjata olukorrale, kus õiguse nõudmine võib tuua pigem veelgi halvema tulemuse kui õiglase otsuse.

Aamos 5:10–11:

10. Nad vihkavad noomijat väravas

ja põlgavad seda, kes räägib tõtt.

11. Et te tõstate viletsale renti

ja võtate temalt viljamaksu,

siis juhtub teiega nõnda:

kuigi te ehitate tahutud kividest kodasid,

ei ela neis teie,

kuigi te istutate toredaid viinamägesid,

ei joo nende veini teie.

10. salmis viidatud väraval on sümboolne tähendus, sest linnavärv oli oluline avalik ruum, kus toimusid näiteks kaubandustegevused, rituaalsed tegevused kui ka kohtumõistmine. Lisaks täideti süüdimõistetute karistusi just linnaväravas.¹⁶² Nende salvide adressaat ei ole selgelt eristatav – kasutatakse anonüümset “nad” vormi. On selge, et see grupp inimesi tunneb viha nende vastu, kes hakkavad vastu ebaetilisele käitumisele, kes on “noomijad väravas”.¹⁶³ Freedman ja Anderseni arvates on noomijad, kas prohvetid (näiteks Aamos) või ükskõik, kes muu protestija nende tegevuse vastu.¹⁶⁴

¹⁵⁹ Carroll R., 2020, 261.

¹⁶⁰ Andersen ja Freedman, 1989, 47.

¹⁶¹ Carroll R., 2020, 262.

¹⁶² Faust, 2012, 100.

¹⁶³ Carroll R., 2020, 267.

¹⁶⁴ Andersen ja Freedman, 1989, 47.

Kuna Aamos mainib viljamaksu, siis Carroll R.-i arvates viitab see esmalt maksudele, mis lähevad kuningale. Samas on ka nähtud variandina talupoegade poolt makstavat maksu peremehele, et talupojal oleks üldse õigust maad harida, ehk teisisõnu viitega olukorrale, kus jõukamad maaomanikud on kokku ostnud suure osa algselt väiketalupoegadele kuulunud maast ja muutnud talupojad rentnikeks, kes täielikult sõltuvad oma peremehest.¹⁶⁵ Sellega nõustub ka Mays, kes leiab, et jõukad maaomanikud muudavad endised maaomanikud pärisorjadeks oma maadel, kes maksavad peremehele suurema osa saagist.¹⁶⁶ Sel juhul võib kurnajatena näha pigem eraisikutest jõukaid maaomanikke kui riiki.

Kui lihtrahva majad olid ehitatud lihvimata kivist, siis jõukamate majad olid tehtud korralikest lihvitud kividest, mis eristasid inimeste jõukust ka välispidiselt. Kuna kõrvuti on räägitud maksude kogumisest ja uhkete majade ehitamisest, siis võib järeldada, et rikkad said ehitada oma uhkeid maju ainult seetõttu, et nad kogusid ebaõiglaselt makse talupoegadelt.¹⁶⁷

Aamos 6:4–6:

4. kes te magate elevandiluust voodites

ja aelete oma asemeil,

sööte talled karjast

ja nuumvasikad laudast,

5. kes te sepitsete laule naabli saatel,

valmistate endile mänguriistu nagu Taavet,

6. kes te joote karikaist veini

ja võiate endid parima õliga,

aga Joosepi hukkumine

ei tee teile haiget.

Taas kohtab Aamose raamatus vandli motiivi, viidetega eliidi luksuslikule elustiilile. Neljanda salmi viimast kolme rida võib vaadata kui taaskordset osutust külluslikule elule, seekord heites pilgu nende toidulauale ja eluviisile, mis ei hõlma tööd, vaid laisklemist. Viies salm kirjeldab, mida nad oma vaba ajaga teevad. „Magamine“ ja „aelemine“ viitavad eliidi jõudeelule. Ainult väga rikkastel olid voodid, suur osa rahvast magas põrandal mattidel. Tegemist on elevandiluust kaunistustega vooditega, mis rõhutab rikkust ja luksust. On arvatud ka, et read 4–7 kirjeldavad

¹⁶⁵ Carroll R., 2020, 268.

¹⁶⁶ Mays, 1969, 94.

¹⁶⁷ Carroll R., 2020, 269.

מרזח [marzēah] pidustust.¹⁶⁸ Tegemist oli nii sotsiaalse kui ka religioosse pidustusega, kus suur rõhk oli pidusöögil. Pidusöögi keskse osa moodustas veinijoomine. See võis kesta kuni seitse päeva ja seda tähistati ülemkihi seas.¹⁶⁹ Aamose hukkamõist võib seega olla otseselt seotud pidustustega, mida rikas ülemkihti tähistas, kus tants, pidu ja vein käisid üheskoos, samal ajal kui tavalihtrahva kannatusi ignoreeriti.¹⁷⁰

Kuuenda rea “Joosep” tähistab Iisraeli ja “Joosepi hukkumine” näitab seega, et eliit ei hooli rahva käekäigust.¹⁷¹ Mays leiab, et kõik luksused, mida Aamos antud salmis kirjeldab, said sel ajal kehtida ainult kuningliku pere kohta,¹⁷² mis viitab, et kriitika oli suunatud kuninga ja tema lähikonna vastu.

4.4 Prohvet Hoosea

Hoosea 4:2:

Sajatatakse ja valetatakse,
tapetakse ja varastatakse,
rikutakse abielu ja murtakse sisse
ning veresüü järgneb veresüüle.

Hoosea võtab siin konkreetset kokku moraalitud teod Iisraeli rahva seas. Salm näitab, milline korratus ja kuritegelikkus hõlmab kogu maad – valetamine, tapmine, varastamine, abielurikkumine – need kõik on Hoosea silmis tõsised patud. Siin võib näha paralleele kümne käsu ja Lepinguseadusega, kus on otseselt öeldud, et neid asju ei tohi teha,¹⁷³ aga pigem on nähtud selles Hoosea viidet üldiselt mitteaktsepteeritud käitumisele ühiskonnas. Kuigi kümme käsku ei olnud Hooseale kirjutatud vormis tõenäoliselt kättesaadav, ei tähenda see, et seadus eetilise ja õigusliku traditsioonina ei oleks rahva seas juba levinud ja tunnustatud olnud.¹⁷⁴

Hoosea 6:8:

8. Gilead on kurjategijate linn,
veresüüst määritud.

¹⁶⁸ Carroll R., 2020, 301–302.

¹⁶⁹ King, Philip J. 1989 „THE ‘MARZĒAH’: TEXTUAL AND ARCHAEOLOGICAL EVIDENCE,” *Eretz-Israel: Archaeological, Historical and Geographical, Jeruusalemm: Israel Exploration Society*, 98.

¹⁷⁰ Carroll R., 2020, 302.

¹⁷¹ Mays, 1969, 117.

¹⁷² Mays, 1969, 116.

¹⁷³ Ex 20:7–17.

¹⁷⁴ Lim Bo H., Castelo, Daniel 2015 Hosea, Grand Rapids: Eerdmans, 99.

Hoosea ei täpsusta milliseid üleastumisi Gileadis tehakse, ainult nimetab, et see on täis kurjategijaid. Gileadi all mõeldakse mägist ala Transjordaania. Wolff'i järgi võib "kurjategijad" viidata sõjalis-poliitilistele üleastumistele. Siinkohal viitab Wolff Teise Kuningate raamatu 15. salmi 25. reale, kus nimetatakse, et viiskümmend Gileadi meest olid Iisraeli kuninga Pekah' vandenõulastest teenrid.¹⁷⁵

Hoosea 7:3:

Oma kurjusega rõõmustavad nad kuningat
ja oma valedega vürste.

Valetamine ja petmine on levinud ühiskonnas. See on omakorda soodustatud ka valitseva kihi ja otseselt kuninga poolt. Ei selgu aga, millist kuningat on siin mõeldud ja kes on antud kontekstis vürstid. Heebrea keeles on vürstide asemel sõna שרִים [*sarim*], mis on ka varasemates kirjakohtades läbi käinud ja mis on paremini tõlgitav kui ametnikud (kuningast allapoole jäävad valitsejad).¹⁷⁶ Wolff'i järgi viitab seitsmenda salmi esimene rida kuningas Pekah' kukutamisele tulevase kuninga Hošea poolt, kes oli nõus hakkama Uus-Assüüria vasalliks.¹⁷⁷ Samal arvamusel on ka Mays, kes näeb siin viidet kuningas Hošea trooniletõusule aastal 733 e.m.a ja kuningas Pekah' vägivaldsele eemaldamisele sellelt positsioonilt.¹⁷⁸

¹⁷⁵ Wolff, 1986, 122.

¹⁷⁶ Ben Zvi, Ehud 2005 *Hosea*, Grand Rapids; Cambridge: William B. Eerdmans Publishing, 151. Ben Zvi on inglise keelde tõlkinud vürstid kui *officers*. Wolff, 1974, 124 *civil officials*.

¹⁷⁷ Wolff, Hans Walter 1986 *Hosea: A Commentary on the Book of the Prophet Hosea*, Philadelphia: Fortress Press, 124.

¹⁷⁸ Mays, James Luther 1969 *Hosea: A Commentary*, Philadelphia: Westminster Press, 105.

5. Prohvetite kriitika ja Iisraeli ning Juuda ühiskond

Antud peatükk lähtub eelmises peatükis analüüsitud prohvetiraamatute kirjakohtadest, mis annavad märku sotsiaalsest kriitikast 8. sajandil e.m.a. Peatüki eesmärk on uurida, kuidas haakub prohvetite kriitika arheoloogiast ja muudest kirjalikest allikatest ilmneva ühiskonnapildiga ja kas selle põhjal on võimalik lähemalt määratleda kurnajate ja kurnatavatena silmas peetud ühiskondlikke gruppe.

Nagu eelmises peatükis toodud kirjakohtadest näha, on Jesaja, Miika, Aamose ja Hoosea raamatutes sõnastatud kriitika üldjoontes üsna sarnane. Kriitikas ilmnevad konkreetseid teemasid, mis prohvetitele kõige rohkem muret põhjustavad. Nendeks on ühiskonnas leviv moraalilangus, ebaausus, juhtide ebakompetentne valitsemine, mittetoimiv kohtusüsteem, maade koondumine väheste kätte ja ülemkihi pillav elustiil. Selgelt on näha, et Juuda ja Iisraeli kuningriikide ühiskonnad olid sotsiaalselt kihistunud, kus ühiskondlikus hierarhias madalamale jäävad inimesed (niiöelda lihtrahvas) oli rõhutatud ülemkihi poolt. Samas aga ei ole alati selge, keda on „kurnajana“ silmas peetud. Torkab silma, et kurnajad ei ole alati üks ja sama grupp ülemkihi sees. Prohvetite kuulutustest on näha, et kurnajateks on peetud nii kuningat ja kuningale alluvaid ametnikke kui ka suurmaavalduste omanikke, kes muudavad seadust painutades õiguspärased maaomanikud rentnikeks või isegi orjadeks.

Nii kurnajate kui ka kurnatavate grupi määratlemisel tuleb arvestada selgeid erinevusi linna ja küla vahel. Faust märgib, et linnades hoogustasid valitseja progressi, mis viis ühiskonda traditsioonilisemast struktuurist järjest kaugemale. Tekkisid ühiskonnagrupid, kes tavapärasel agraarses ühiskonnas omaks võetust erinevalt ei panustanud enam põllumajanduslikult. Nendeks olid sõdurid, riigiparaadi juurde kuuluvad ametnikud, päevatöölised, käsitöölised jt.¹⁷⁹

Teisalt tuleb silmas pidada, et Fausti käsitluse järgi eksisteerisid agraarses ühiskonnas ühelt poolt riiklik kontroll ja teisalt tugev roll perekonnal tootmisüksusena. Riikliku võimu tõenditeks on kuninglikud kompleksid ja teised suured avalikud ehitised, mida ilma tsentraalse ressursside koondamiseta ei oleks saanud ehitada.¹⁸⁰

8. sajandi e.m.a lõpust ja 7. sajandi e.m.a algusest pärinevad Juudast 1700 anumad, mille käepidemel on Juuda kuninglik tempel. Neid eristab tavalistest anumate käepidemetest tähed *lmlk*, mis tähendab, kas „kuningale“ või „kuninglik“. Samuti on anumatel nelja erineva koha

¹⁷⁹ Faust, 2012, 129.

¹⁸⁰ *Ibid.*, 187–188.

tähistus: *mmšt* (peetakse Jeruusalemmaks), *swkh* (Sokho), *zyp* (Ziph), *hbrn* (Hebron).¹⁸¹ Tähistust *mmšt* on tõlgendatud heebreakeelseks ממשלה [*memshalt*], mis tähendab „valitsus“.¹⁸² Üldlevinud teooria järgi kasutati neid säilitusanumaid ainult kuninga maadelt saadud toodangu hoiustamiseks. Seejuures on anumaid leitud eramajadest, mitte kuninglikest laoruumidest või hoonetest. On arvatud ka, et neli asukoha tähistust viitavad neljale konkreetsele viinamarjaistandusele, kus anumates olev vein pärit oli. Nelja asukoha tähistust on peetud ka anumate leviku algkohaks ehk linnadeks, kust saadeti toodang nendes anumates mujale Juudasse. Samas kaheldakse ka tähistuste linnade teoorias, sest kolmandikul anumatel, mis on leitud, puudub igasugune eelmainitud asukoha tähistus.¹⁸³ Uuem teooria arvestab 8. sajandi e.m.a välispoliitilist olukorda. Nimelt leiti, et anumad on ettevalmistusabinõud Uus-Assüüria rünnaku eel. Anumad toodeti kuningliku kontrolli all nendes asukohtades, mis on anumatel märgitud ning sealt saadeti edasi ülejäänud Juudasse.¹⁸⁴

Arenenud haldusvõimekusest Iisraelis annavad märku Samaariast leitud kirjutusmaterjalina kasutatud savikillud — Samaaria ostrakonid. 1910. aastal kaevamiste käigus avastati Samaaria kuninglikust kompleksist täiskirjutatud savikillud, millest on loetavad 63 kildu. Kildudel mainitud aastanumbrite järgi peetakse neid pärinevaks vahemikust 778–746 e.m.a. See vahemik kattuks omakorda kuninga Jerobeam II valitsusajaga (790–750 e.m.a). Teisalt on leitud, et need on pärit hoopis kuningas Joase ajast 8. sajandi e.m.a algusest (805–790 e.m.a).¹⁸⁵ Kildudel on dokumenteeritud veini ja õli kogused, samuti on märgitud toodangu saatjad ja saajad. Ostrakonid annavad väärtuslikku infot nii Iisraeli administratiivsete ja majanduslike toimingute, sotsiaalse struktuuri kui ka kaasaja keelekasutuse kohta.¹⁸⁶ Kilde on peetud viiteks maksudele, mida kogusid kuninglikud maksuarvestajad. Samuti annavad ostrakonid märku, et 8. sajandiks e.m.a eksisteeris arvepidamine, mida omakorda toetas bürokraatliku süsteemi ja professionaalsete kirjutajate olemasolu.¹⁸⁷ Dever lisab, et ostrakonide olemaolu näitab juba iseenesest, et eksisteeris tsentraliseeritud administreeriv süsteem ja paleemajandus. Samas on ka vastupidiseid arvamusi Samaaria ostrakonide funktsiooni kohta. Nimelt leiab Hermann Michael Niemann, et Samaaria ostrakonid ei tõesta üldse tsentraalse

¹⁸¹ Dever, 2017, 551.

¹⁸² *Ibid.*, 553.

¹⁸³ Na'aman, Nadav 2005 *Ancient Israel and Its Neighbors: Interaction and Counteraction: Collected Essays, Volume 1*, Winona Lake: Eisenbrauns, 169–170.

¹⁸⁴ Dever, 2017, 551.

¹⁸⁵ *Ibid.*, 479.

¹⁸⁶ Pritchard, James B. (toim.) 1992 *Ancient Near Eastern Texts. Relating to the Old Testament*, Princeton: Princeton University Press, 321.

¹⁸⁷ Dever, 2017, 480.

maksusüsteemi olemasolu, vaid räägib pigem kuningliku võimu ja Samaariale lähedal asuvate klannide eliidi omavahelise suhtluses kasuks. Niemanni sõnul ei olnud savikildudel üles tähendatud saadetised regulaarsed maksukoormised riigile, vaid pigem ebareeglipärased tärned, mis viitavad isiklikele suhetele kuningakoja liikmete ja klanni eliidi vahel.¹⁸⁸

Hilisemast ajast on pärit Jabne-Jami väljakaevamistelt leitud ostrakonile kirjutatud viljalõikaja kaebus. Kaebus on suunatud ülevaataja vastu seoses ebaõiglase karistuse määramisega. Ostrakoni dateeritakse Juuda kuningas Joosija aega, seega vahemikku 639–609 e.m.a, ja kaebus võis seotud olla tööga kuninga majandis.¹⁸⁹ On selge, et tavaline tööline ei koostanud ise seda pöördumist. Seda tegi tema eest kirjutaja, kellele Klaas A. D. Smelik omistab teatud juristi funktsioone.¹⁹⁰

Kõik see osutab, et 8. sajandil e.m.a tegutsenud prohvetitel võis olla küllalt põhjust kurta kuningavõimust ja tema ametnikest tuleneva kurnamise üle. Järgnevalt esitatakse näited Jesaja ja Miika kirjakohtadest, mis näikse viitavad selgelt, et Juuda kurnajate all on mõeldud valitsejaid ja tema lähikonda. Jesaja 3:12 räägib ebakompetentsetest juhtidest. Sarnaselt viljalõikaja kaebusele, võisid sarnased mured ja pöördumised olla töölistel oma otseste ülemuste ja kuninga vastu ka 8. sajandil e.m.a, sest eksisteeris organiseeritud riik ja selle juurde kuuluv haldusaparaat. Samuti haakub viljalõikaja kaebus konkreetselt Jesaja 10:1–2-ga, kus prohvet kritiseerib väetite õiguste eiramist ja väänamist, eriti nende poolt, kellel on võim välja anda seadusi ehk, kes Juudas sai olla kuningas. Miika 4:2 osutab Samaariale ja Jeruusalemmale, mis viitab otseselt kuningate pattudele. Miika 2:12 sisaldab hukkamõistu nende vastu, kes teevad kurje plaane ja viivad neid ellu ehk teisisõnu inimestega, kellel on riigis võim midagi korda saata. Sinna kuuluvad kindlasti ka valitseja ja tema alluvad. Aamos 5:10–11 kurdab maksude üle. Miika 3:13 räägib Jaakobi peameestest, keda peetakse samuti Jeruusalemma ametnikeks. Aamos 4:1 nimetab viletsate rõhujatena ka ametnike naisi, keda ta võrdleb Baasani lehmadega.

Kuid nagu selgus eelmistest peatükkidest, ei pruukinud kurnajad olla alati kuningas või temale alluvad ametnikud, vaid ka eraisikutest ülemkihti kuuluvad suurmaaomanikud. Jesaja 5:8–9 ja Miika 2:1–2 räägivad otseselt kodade ja maade ära võtmisest vaestelt jõukate poolt. Morris Silver leiab, et ei ole põhjust eirata prohvetite kuulutusi tõenditena, sest paralleelselt

¹⁸⁸ Niemann, Hermann Michael 2008 „A New Look at the Samaria Ostraca: The King-Clan Relationship,” *Journal of the Institute of Archaeology of Tel Aviv University*, vol 35, 249–266.

¹⁸⁹ Heltzer, Michael 2005 „Raidkirjad Vana-Juudast ja Iisraelist“ Annus, Amar (toim.) *Muinasaja kirjanduse antoloogia*, Tallinn: Varrak, 287.

¹⁹⁰ Smelik, K. A. D 1992 „The Literary Structure of the Yavneh-Yam Ostrakon,” *Israel Exploration Journal*, vol. 42, 61.

toimus maade konsolideerumine ka Egiptuses ja Kreekas.¹⁹¹ Nagu selgub arheoloogiast on majade ja haudade puhul võimalik eristada ühiskonnaklasse. Majade suurus, ehituskvaliteet ja asukoht annavad meile märku, et tegemist ei olnud egalitaarse ühiskonnaga. Võib järeldada, et suuremates ja paremini ehitatud majades elasid rikkamad ja mõjukamad ühiskonnaliikmed. Näiteks võib siinkohal tuua Aamos 3:15, kus ta kirjeldab jõukate maju, mida on vähemalt kaks vastavalt aastaajale. Lisaks on need kaunistatud vandliga.

Samuti kuulus rikkale ühiskonnaklassile suurusugusemad ja rohkemate panustega hauad. Vaesemate elanike majad olid ehitatud üksteisega kokku, pindala oli väiksem, hooned jagasid seinud ja tegemist ei olnud korrapärase planeeringu järgi tehtud majadega. Kaunistusteta ja lihtsakoelised hauad kuulusid tõenäoliselt vaesemale klassile. Sellest võib järeldada, et need, kes elasid suuremates ja paremini ehitatud majades ning maeti rikkalikumatesse haudadesse, kuulusid tõenäoliselt ühiskonna jõukamasse ja võimu omavasse kihti, keda prohvetid kujutavad rõhujatena. Seevastu väiksemad elamud ja tagasihoidlikud matmispaigad viitavad ühiskonnagrupile, keda võib pidada sotsiaalselt ja majanduslikult vähem kindlustatuks ehk kurnatavateks. Geserist on 7. sajandi kihistusest pärit savitahvel, kus on kirja pandud omandi müümise leping. Geser asus Juuda mägismaa jalamil. Tahvlil on kirjeldatud vara seisukorda ja müümise tingimuse, sealhulgas on mainitud ka majapidamise juurde kuuluvat orja. Lisaks mainitakse lepingu viimaste sõnade seas müüdavaid orje.¹⁹² Kuigi antud töö raames ei jää 7. sajand uuritavasse perioodi, siis võime tõdeda, et ka 8. sajandil võisid analoogsed müügilepingud teostuda ja üpris kindlalt oletada, et orjad olid ühiskonnas esindatud. Võlaorjusele viidatakse eelnevalt mainitud Lepinguseaduses ehk Exodus 22:24:

Kui sa laenad raha minu rahvale, mõnele, kes on vaene, siis ära ole tema suhtes liigkasuvõtja: te ei tohi temalt kasu võtta!¹⁹³

Kurnatavate puhul näib, et suure osa neist moodustasid vaesunud, võlgadesse jäänud ja laostunud talupojad, kellelt rikkad nende maavalduse ühel või teisel viisil endale olid saanud. Jesaja 5:8–9 on üks selgemaid näiteid prohvetlikust kriitikast maaomandi koondumise osas, kus jõukad ja mõjuvõimsad isikud võtavad endale vaesemate maa ja kodud. Sama kritiseerib ka Miika 2:1–2, kus rikkamad rõhuvad vaesemaid ja võtavad ära inimesele õigusega kuuluva maa ning koja. Samuti illustreerib Miika 3:1–3 üsna võikalt kurnatute olukorda, kus ta võrdleb omandi ära võtmist naha nülгимisega.

¹⁹¹ Silver, Morris 1982 *Prophets and Markets: The Political Economy of Ancient Israel*, Boston, Haag, London: Kluwer-Nijhoff Publishing, 74.

¹⁹² Macalister, R. A Stewart 1912 *Excavation of Gezer, Volume 1*, London: John Murray, 26.

¹⁹³ Ex 22:24.

Lihtsam on rääkida linnade sotsiaalsest ebavõrdsusest, sest erinevused hoonetes ja haudades paistavad rohkem silma. Sama ei saa öelda maapiirkondade kohta, sest majade suurus ei pruugi korreleeruda rikkusega. Üksikutes taludes elas suuremal pinnal rohkem inimesi, sest talus oli vaja rohkem tööjõudu. Linnades sama suurtes majades elasid üldjuhul tuumikperekonnad ja maal laiendatud perekond. Seega võib pigem arvata, et maapiirkondades oli ühiskond egalitaarsem võrreldes linnadega ja ei saa otseselt eristada kurnajaid ja kurnatavaid.

Samas on selge, et kui juttu on vaesetest ja viletsatest, siis ei ole alati tegemist tavarahva kihiga, vaid pigem on mõeldud kõige madalamat sotsiaalset staatust. Aamos nimetab konkreetselt orbusid ja lesknaisi. Selles seoses võib olla oluline, et ta nimetab „noomijaid väravas“. Faust juhib tähelepanu, linnavärava näol oli tegemist palju enama kui läbipääsuga linna ja sealt välja, vaid see oli sotsiaalne institutsioon, mille juures olevad avalikud hooned ja platsid moodustasid sünergilise terviku, mis oli linnaelu pulbitsev keskus. Seal toimusid näiteks kohtumõistmine, karistuste läbiviimine, kaubandus ja ka rituaalsed tegevused. Seda on mõistetud ka kohana, kus kogunesid vaesed ja rõhutud. Samuti ei saa siin mõista linnaväravat üksnes kogunemispaijana, vaid on tõenäoline, et linnavärava läheduses paiknesid hooned, kus toimus mingil määral vaeste hoolekanne.¹⁹⁴ Sellest võib järeldada, et ka lesed ja orvud kuulusid „vaeste ja rõhutute“ hulka, kuna nagu eelmises peatükis mainitud, moodustasid nad Iisraeli ühiskonna ühe kõige marginaalsema grupi.

¹⁹⁴ Faust, 2012, 100–104.

Kokkuvõte

8. sajand e.m.a oli Iisraeli ja Juuda kuningriigi jaoks pöördeline aeg. Ühest küljest oli tegemist õitsengu perioodiga, kus kasvas populatsioon, asustus laienes ja majandus edenes jõudsalt. Teisalt oli tegemist Iisraelile viimase iseseisvuse sajandiga. Riigi arenguga käis kaasas ka sotsiaalne kihistumine. Heebrea Piibli prohvetid, kes olid eeldatavasti 8. sajandi e.m.a kaasaegsed, Jesaja, Miika, Aamos ja Hoosea, võtsid teravalt sõna Iisraeli ja Juuda riikide ühiskondliku olukorra teemal. Kuna Iisraeli ja Juuda osas ei ole Heebrea Piibli kõrval kuigi palju kirjalikke allikaid säilinud, on töös kasutatud Piibli prohvetiraamatute tõenäoliselt 8. sajandi e.m.a kihistustest pärinevaid tekstilõike. Töö eesmärk oli prohvetite kriitika paigutada 8. sajandi e.m.a arheoloogilisse tausta. Eelkõige tuli eristada ühiskonnakihiid, kuidas nad suhestusid üksteisega ja mis seda arheoloogiliselt näitab.

Prohvetid kritiseerivad oma kuulutustes erinevaid eliidi hulka kuuluvaid ühiskonnagruppe. Nendeks olid nii kuningas ja tema ametnikud kui ka eraisikud, kes prohvetite hinnangul vaeseid rõhusid. See-eest need, keda rõhuti, olid tavaliselt lihtrahva hulka kuuluvad talupojad ja sulased. Kõige marginaalsem kurnatav grupp olid lesed ja vaeslapsed. Prohvetid kirjeldavad maade ja majade ära võtmist. Jõukad väänavad seadust enda kasuks, et maid ja maju omastada. Seejuures räägitakse ka mittetoimivast kohtusüsteemist ja lohkavast korruptsioonist kohtunike seas.

Arheoloogiliselt ilmneb kõige parem pilt Iisraeli ja Juuda suurematest linnadest. Väljakaevatud asulatest on leitud eri kvaliteediga, suurusega ja planeeringuga maju. Kõige suuremad majad on kvaliteetselt ehitatud, nad ei jaga seinu teiste hoonetega ja nende pindala on vähemalt üle 100 m². Tihti asusid need ka linna keskosas, näiteks tsitadellide läheduses. Seevastu skaala teises otsa jäävad väiksemad, kehva ehituskvaliteediga, ebakorrapärase planeeringuga, ja üksteise külge ehitatud majad. Nendest on võimalik järeldada, et eelmainitud majades elasid vaesem kiht ühiskonnas ja suuremates ning uhkemes ühiskonna ladvik. Maapiirkondades asuvate üksiktalude puhul on analoogset järeldust keerulisem teha, sest talu suurus ei pruukinud olla otseses seoses selle majandusliku jõukusega. Seega võib käesoleva uurimuse põhjal järeldada, et eraisikutest kurnajaid on võimalik arheoloogilise materjali põhjal eristada eelkõige elamute iseloomu ja välise ilme kaudu.

Riiklike koormiste kohta, mis lihtrahvale tõenäoliselt kurnavad olid, on tõendeid vähestes kirjalikes allikates, mis on Iisraeli ja Juuda aladelt leitud. Eelkõige Samaaria ostrakonid ja *lmlk* templiga Juuda anumad, näitavad, et eksisteeris administreeriv süsteem, kus

valitsejal oli keskne roll. Samuti näitab valitseja võimu suurte avalike ehitiste olemasolu. Ilma tsentraalse koordineeritud juhtimiseta, ei ole võimalik ehitada näiteks kuninglikku paleed, mis on leitud Samaariast, irrigatsioonisüsteeme, suuri laohooneid ja linnavärava juurde kuuluvad avalikke hooneid.

Arheoloogilist materjali ja prohvetite raamatute andmete võrdlus lubab teha üldistatumaid järeldusi Iisraeli ja Juuda ühiskonna kohta. Prohvetite kriitikas ilmnevad ühiskonnagrupid, keda on kirjeldatud kurnajate ja kurnatavatena, on küllalt selgelt nähtavad arheoloogilise materjali põhjal nii Iisraelis kui ka Juudas. Samas ei selgunud antud töö raames detailsem olukord mõlema riikide maapiirkondade kohta. Arheoloogilise leiumatejali põhjalikum analüüs annab kindlasti võimalusi antud teemat detailsemalt edasi uurida.

Kasutatud kirjandus ja allikad

Allikad

Piibel 1997, Tallinn: Eesti Piibliselts.

Annus, Amar 2001 „Vana-Babüloonia seadused“ teoses Annus, Amar, Kolk, Kaspar, Puhvel, Jaan, Päll, Jaanika (toim.) *Muinasaja seadusekogumike antoloogia*, Tallinn: Varrak, 69–148.

Aramea kuninga raidkiri Tel-Danist, viljalõikaja kaebus, Siiloa tunneli inskripsioon:

Heltzer, Michael 2005 „Raidkirjad Vana-Juudast ja Iisraelist“ Annus, Amar (toim.) *Muinasaja kirjanduse antoloogia*, Tallinn: Varrak, 285–287.

Heltzer, Michael 2005 „Moabi kuninga Meša raidkiri“ teoses Annus, Amar (toim.) *Muinasaja kirjanduse antoloogia*, Tallinn: Varrak, 275.

Kirjandus

Andersen, Francis I., Freedman Noel 1989 *Amos. A New Translation with Notes and Commentary*, New York: Doubleday.

Barkay, Gabriel 1992 „Iron Age II–III,” teoses Amnon Ben Tor (toim.) *The Archaeology of Ancient Israel*, New Haven: Yale University, 302–73.

Becker, Uwe 2020 „Sozialkritik in Jes 1–39 und im Amos-Buch,” teoses Bautch, Richard, Eck, Joachim, M. Zapff, Burkard (toim.) *Isaiah and the Twelve: Parallels, Similarities and Differences*, Berlin, Boston: De Gruyter, 33–54.

Ben Zvi, Ehud 2005 *Hosea*, Grand Rapids; Cambridge: William B. Eerdmans Publishing.

Beuken, Willem A. M. 2003 *Jesaja 1–12*, Freiburg: Herder.

Broshi, Magen, Finkelstein, Israel 1992 „The Population of Palestine in Iron Age II,” *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 287, 47–60.

Carr, David M. 2011 *An Introduction to the Old Testament: Sacred Texts and Imperial Contexts of the Hebrew Bible*, Oxford: Oxford University Press.

Carroll, R., M. Daniel 2020 *The Book of Amos*, Grand Rapids: William B. Eerdmans Publishing Company.

Clements, R. E. 1987 *Isaiah 1–39*, Grand Rapids: William B. Eerdmans Publishing Company.

Dempster, Stephen G. 2017 *Micah*, Grand Rapids: William B. Eerdmans Publishing Company.

Dever, William G. 2017 *Beyond the Texts: An Archaeological Portrait of Ancient Israel and Judah*, Atlanta: SBL Press.

Duhm, Bernhard 1902 *Das Buch Jesaja*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

Faust, Avraham 2012 *The Archaeology of Israelite Society in Iron Age II*, Winona Lake: Eisenbrauns.

Faust, Avraham 2018 „Society and Culture in the Kingdom of Judah during the Eighth Century” teoses Farber, Zev I., Wright, Jacob L. (toim.), *Archaeology and History of Eighth-Century Judah*, Atlanta: SBL Press, 179–203.

Gertz, Jan Christian 2012 „The Legal Texts of the Pentateuch“, teoses Gertz, Jan Christian, Berlejung, Angelika, Schmid, Konrad, Witte, Markus (toim.) *T&T Clark Handbook of the Old Testament*, New York: T&T Clark International, 273–290.

Hadijev, Tchavdar S. 2009 *The Composition and Redaction of the Book of Amos*, Berlin, New York: De Gruyter.

Hillers, Delbert R. 1984 *Micah: A Commentary*, Philadelphia: Fortress Press.

Huffmon, Herbert B. 2000 „A Company of Prophets: Mari, Assyria, Israel,” teoses Nissinen, Martti (toim.) *Prophecy in its Ancient Near Eastern Context: Mesopotamian, Biblical, and Arabian Perspectives*, Atlanta: Society of Biblical Literature, 47–70.

Itach, Gilad 2018 „The Kingdom of Israel in the Eighth Century: From a Regional Power to Assyrian Provinces” teoses Farber, Zev I., Wright, Jacob L. (toim.) *Archaeology and History of Eighth-Century Judah*, Atlanta: SBL Press, 57–77.

Kaiser, Otto 1983 *Isaiah 1–12*, Philadelphia: The Westminster Press.

Kessler, Rainer 2011 „Micah“ teoses O’Brien, Julia M. (toim.) *The Oxford Handbook of the Minor Prophets*, New York: Oxford University Press, 1–13.

Kessler, Rainer 1999 *Micha*, Freiburg: Herder.

King, Philip J. 1989 „THE ‘MARZĒAḤ’: TEXTUAL AND ARCHAEOLOGICAL EVIDENCE,” *Eretz-Israel: Archaeological, Historical and Geographical*, Jeruusalemm: Israel Exploration Society, 98–106.

Kitchen, Kenneth Anderson 2003 *On the Reliability of the Old Testament*, Grand Rapids: William B. Eerdmans Publishing Group.

Kratz, Reinhard G. 2015 *The Prophets of Israel*, Winona Lake: Eisenbrauns.

Lemche, Niels Peter 2008 *The Old Testament Between Theology and History: A Critical Survey*, Louisville: Westminster John Knox Press.

Levin, Christoph 2013 *Vana Testament*, Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Lim Bo H., Castelo, Daniel 2015 *Hosea*, Grand Rapids: William B. Eerdmans Publishing Group.

Lipiński, Edward 2006 *On the Skirts of Canaan in the Iron Age: Historical and Topographical Researches*, Leuven: Peeters Publishers.

- Macalister, R.A. Stewart 1912 *Excavation of Gezer, Volume 1*, London: John Murray.
- Mazar, Amihai 1992 *Archaeology of the Land of the Bible 10,000–586 B.C.E.*, New York: Doubleday.
- Mays, James Luther 1969 *Amos: A Commentary*, Philadelphia: Westminster Press.
- Mays, James Luther 1969 *Hosea: A Commentary*, Philadelphia: Westminster Press.
- Mays, James Luther 1976 *Micah: A Commentary*, London: SCM Press.
- McKane, William 2000 *Micah: Introduction and Commentary*, London: Bloomsbury Publishing.
- Na'aman, Nadav 2005 *Ancient Israel and Its Neighbors: Interaction and Counteraction: Collected Essays, Volume 1*, Winona Lake: Eisenbrauns.
- Niemann, Hermann Michael 2008 "A New Look at the Samaria Ostraca: The King-Clan Relationship," *Journal of the Institute of Archaeology of Tel Aviv University*, vol 35, 249–266.
- Nissinen, Martti 2003 *Prophets and Prophecy in the Ancient Near East*, Leiden: Brill.
- Nissinen, Martti 2017 *Ancient Prophecy: Near Eastern, Biblical, and Greek Perspectives*, Oxford: Oxford University Press.
- Petersen, David L. 2000 „Defining Prophecy and Prophetic Literature,” teoses Nissinen, Martti (toim.) *Prophecy in its Ancient Near Eastern Context: Mesopotamian, Biblical, and Arabian Perspectives*, Atlanta: Society of Biblical Literature, 33–43.
- Premnath, D. N. 2003 *Eighth Century Prophets: A Social Analysis*, St. Louis: Chalice Press.
- Sawyer, John F. A. 1993 *Prophecy and the Biblical Prophets*, New York: Oxford University Press.

Schorsch, Ismar 2019 „In the Shadow of Wellhausen: Heinrich Graetz as a Biblical Critic,” *The Jewish Quarterly Review*, vol 109, nr. 3, 384–405.

Schmid, Konrad 2012 „The Book of Twelve“ teoses Gertz, Jan Christian, Berlejung, Angelika, Schmid, Konrad, Witte, Markus (toim.) *T&T Clark Handbook of the Old Testament*, New York: T&T Clark International, 467–522.

Silver, Morris 1982 *Prophets and Markets: The Political Economy of Ancient Israel*, Boston, Haag, London: Kluwer-Nijhoff Publishing.

Smelik, Klaas A. D. 1991 *Writings From Ancient Israel*, Edinburgh: T&T Clark.

Smelik, K. A. D. 1992 „The Literary Structure of the Yavneh-Yam Ostrakon,” *Israel Exploration Journal*, vol. 42, 55–61.

Smend, Rudolf 1996 *Vana testamendi tekkelugu*, Tartu: Greif.

Smith, Michael E. 1987 „Household Possessions and Wealth in Agrarian States: Implications for Archaeology,” *Journal of Anthropological Archaeology* 6, 297–335.

Soggin, J. Alberto 1989 *Introduction to the Old Testament*, Louisville: Westminster John Knox Press.

Zorn, Jeffrey R. 1993 *Tell en-Nasbeh: A Re-evaluation of the Architecture and Stratigraphy of the Early Bronze Age, Iron Age and Later Periods*, avaldamata pHD väitekiri, California Ülikool.

van der Toorn, Karel 2007 *Scribal Culture and the Making of the Hebrew Bible*, London: Harvard University Press.

Ussishkin, David 1993 „Lachish“ teoses Stein, Ephraim (toim.) *The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land, Volume 3*, 897–911.

Weippert, Manfred 2014 *Götterwort in Menschenmund: Studien zur Prophetie in Assyrien, Israel und Juda*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

Williamson, H. G. M. 2014 *A Critical and Exegetical Commentary on Isaiah 1–5*, London: Bloomsbury.

Wilson, Robert R. 1980 *Prophecy and Society in Ancient Israel*, Philadelphia: Fortress Press.

Wolff, Hans Walter 1977 *Joel and Amos: A Commentary on the Books of the Prophets Joel and Amos*, Philadelphia: Fortress Press.

Wolff, Hans Walter 1986 *Hosea: A Commentary on the Book of the Prophet Hosea*, Philadelphia: Fortress Press.

Wolff, Hans Walter 1990 *Micah. A Commentary*, Minneapolis: Augsburg.

Yee, Gale A 1987 *Composition and Tradition in the Book of Hosea: A Redaction Critical Investigation*, Atlanta: Scholars Press.

Veebilehed

(s.n.). Latifundium. – Britannica (s.a.), <https://www.britannica.com/topic/latifundium> (02.05.2025).

(s.n.). Micah 3:9–12. – BibleGateway (s.a.), <https://www.biblegateway.com/passage/?search=Micah%203%3A9-12&version=ISV> (20.04.2025).

(s.n.). Micah 3:9–12. – BibleGateway (s.a.), <https://www.biblegateway.com/passage/?search=Micah%203%3A9-12&version=ESV> (20.04.2025).

Summary

Early Prophets and Society in the Kingdoms of Judah and Israel in the 8th Century B.C.E

This bachelor's thesis examines the social critique presented by the 8th century B.C.E Hebrew Bible prophets—Isaiah, Micah, Amos, and Hosea—in light of archaeological and limited written evidence from the kingdoms of Israel and Judah. Using the Hebrew Bible as the main source is not without its problems. It must be taken into account that the books of the prophets were written down much later by scribes. The compilers of the Hebrew Bible attributed their contemporary religious and ideological understandings to the earlier prophets. Therefore, it must be taken into account that the focus of the writers was primarily on emphasizing the idea of monotheism and confirming its originality, which is why the social context and description of contemporary conditions may have taken a back seat. The general consensus is that there are layers in the prophetic books that are considered authentic proclamations of the prophets of the 8th century B.C.E. This suggests the possibility that some of the views expressed in the texts – especially those concerning societal conditions – may indeed originate from this earlier period. This forms the basis for the present thesis, which examines the relationship between prophetic criticism and the archaeological record of ancient Israelite society.

The prophets denounce widespread social injustice, including corruption, exploitation by elites, and the oppression of vulnerable groups such as peasants, widows, and orphans. These criticisms are then compared to archaeological findings, particularly domestic architecture, which reflect clear social stratification. Large, well-built houses located centrally in cities contrast sharply with smaller, poorly constructed dwellings, suggesting a visible divide between elite and common populations. While this contrast is evident in urban settings, similar conclusions about rural homesteads are more difficult to establish, as farmhouse size does not always correlate with wealth. Additional evidence from administrative artifacts and public architecture indicates the strong role of state power and its potential burden on ordinary people. The study concludes that the social dynamics described by the prophets can be substantiated through material culture, although further investigation—especially in rural contexts—is needed for a more comprehensive understanding.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Kirke Piiskoppel,

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) minu loodud teose **Varajased prohvetid ja Iisraeli ning Juuda kuningriikide ühiskond 8. sajandil e.m.a**, mille juhendaja on Mait Kõiv, reprodutseerimiseks eesmärgiga seda säilitada, sealhulgas lisada Tartu Ülikooli digitaalarhiivi kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni.
2. annan Tartu Ülikoolile loa teha punktis 1 nimetatud teos üldsusele kättesaadavaks Tartu Ülikooli veebikeskkonna, sealhulgas digitaalarhiivi kaudu Creative Commons'i litsentsiga CC BY NC ND 4.0, mis lubab autorile viidates teost reprodutseerida, levitada ja üldsusele suunata ning keelab luua tuletatud teost ja kasutada teost ärieesmärgil, kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni;
3. olen teadlik, et punktides 1 ja 2 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile;
4. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei riku ma teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse õigusaktidest tulenevaid õigusi.

Kirke Piiskoppel

19.05.2025